BIDRAG TILL FRÅGAN

OM

ÄGANDERÄTTEN TILL PRESTGÅRDARNE

I SVERIGE

UNDER MEDELTIDEN

AKADEMISK AFHANDLING

SOM MED TILLSTÅND AF HÖGVÖRDIGA OCH VIDTBERÖMDA TEOLOGISKA FAKULTETEN I UPSALA TILL OFFENTLIG GRANSKNING FRAMSTÄLLES

I

LÄROSALEN N:o I

LÖRDAGEN DEN 27 FEBRUARI 1915 KL. 10 F. M.

AF

C. G. NORMANN-LUNDBERG
LEKTOR
TEOL. KAND., JUR. UTR. KAND.

R. UNIV. BIBLIOTHEEK LEIDEN

LULEÅ 1915
LULEÅ BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG.

Till

Min Moder

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41523708_0038

UPPKOMSTEN OCH TILLÖKNINGEN

AF

PRESTGÅRDARNE

UNDER MEDELTIDEN

Tiden för vårt lands kristnande

Det är en tid af nästan ogenomträngligt mörker i vårt lands historia de första århundraden, under hvilka kristendomen arbetar sig fram. Vi veta ej mycket om hur det gått till, förr än vi se kristendomen härskande i Göta land och i kamp på lif och död med hedendomen i Svea land.

Den kristendom, som genom Ansgar spreds i Mälardalens bygder, synes länge fört ett tynande lif. Västergötland är den provins, där kristendomen tidigast förmått bryta hedendomens makt. Det är utan tvifvel vårt första kristna landskap. Danmark och Norge hade redan länge stått i förbindelse med det kristna England [1] och därifrån mottagit kristendomen tidigare än Sverige. Västergötland, landskapet i dåvarande Sverige, som gränsade till båda grannländerna, har starkt påverkats af dem.

Från England stammade ock den mission, som bar löftet om kristendomens seger. Legenden har knutit dess största gärning vid den helige Sigfrids namn. [2] Han har å Husaby i Västergötland döpt Sveriges förste kristne konung Olof. [3]

[1] Jfr Taranger: Den angelsaksiske Kirkes Indflydelse paa den norske. Kristiania 1890.

[2] Legenda de St. Sigfrido i Scriptores Rerum Suecicarum.

Om engelskt inflytande i Sverige på 1000-talet, se Hildebrand, Sv. M. I s. 554 f. och nu senast J. Collijn i Kungl. Bibliotekets Handlingar 34 s. 37 f.

[3] Jfr häremot Hildebrand, Sv. M. III: 42 ff.

Redan under St. Sigfrids tid kunde Västergötland kallas ett kristet landskap [1], d. v. s. kristendomen hade makten.

Samme Sigfrid skall i Värends bygder grundat en ny biskopsstol i Östrabo (Vexiö). Närheten till Danmark har här beredt jordmånen för kristendomen.

Östergötland har från Västergötland mottagit kristendomen. [2]

Så har i Göta land ej långt efter år 1000 kristendomens seger varit afgjord. [2]

På grund af den nära förbindelse, hvari Nerike i äldsta tid synes stått till Västergötland, har sannolikt kristendomen hufvudsakligen denna väg fortplantats till detta Svealandskap, liksom Värmland ock synes från Västergötland men äfven från grannlandet Norge påverkats och kommit under kristet inflytande.

De talrika runstenar, som finnas kvar såväl i Upland som Södermanland från tiden mellan 1030 och 1080, resta öfver kristna, vittna om att Blot Svens inkräktning af tronen sistnämnda år endast var en hedendomens sista hopplösa kraftyttring.

Vid den tid 1000-talet gick till ända har kristendomen arbetat sig fram till seger i Svea land. [3]

Hvad här fanns kvar af den från frankiska riket och Hamburg-Bremen utgående missionen, har mötts af och täflat med den engelska. [4]

[1] Enligt tillägget till Västgötalagen IV: 16 har Sigfrid i Västergötland "märkt" trenne kyrkoplatser. Jfr Jons Kristenret 8: "Biskopen skal mærke tomten og reise Kors op eller lægge første Sten till Kirken."

[2] Om en mission i Sverige utgången från Ryssland (?) och hvarom en biskop Bruns bref till kejsar Henrik II i Tyskland från år 1008 skulle tala, se Jörgensen, Den nordiske kirkes grundlæggelse s. 423 f. och tillägg VIII. Jfr Hildebrands uppfattning af detta bref. Sv. M. III, s. 43 f.

[3] Jfr Hildebrand, Sv. M. III s. 63. Sverige något efter 1100 ett kristet land, d. v. s. kristendomen härskande.

[4] Södermanlands apostel Eskil, Västmanlands apostel David, Upsalabiskopen Henrik uppgifvas till börden varit engelsmän, och om namnet säger något, tyder månget från Sveriges första kristna tid på bärarens

Det nedre Norrland har kristnats ungefär samtidigt som Svealandskapen.[1] Hit kan räknas äfven Jämtland, som trots inflytande från Norge sannolikt kristnats från Sverige. Härför talar det förhållande, att om ock landskapet sedan 1111 i politiskt afseende var förenadt med Norge, det likväl intill medeltidens slut i kyrkligt hänseende kom att lyda under Upsala ärkestift. Runstenen på Frösön säger ock, att en man österifrån (= svensk ?) kristnat Jämtland.

I öfre Norrland har svensk kultur under hela medeltiden sökt arbeta sig fram och med den kristendomen.[2]

* * *

Uppkomst af prestgå dar under missions- kyrkans t

Stora svårigheter hade Sveriges första kyrka att kämpa med i ekonomiskt hänseende.

Bakom de första missionärerna stod det kristna hemlandets offervillighet. Men allt eftersom den nya läran vann anhängare, trädde dessas nit och begär att understödja sin tros sak in.

Den första kristendomens tid var en *frivillighetens* tid. Enskildas gåfvor och offer var det hufvudsakliga, man de första århundradena hade att bygga på.

angelsachsiska härkomst. Södermanlands andre apostel Botvid hade i England mottagit dopet. Äfven lagarne visa hän på engelsmäns verksamhet i Svealand. Se tillägget till Uplandslagen: "Dör utlandsker prester Ensker (= engelsk) eller Dansker." Jfr Hildebrand, Sv. M. I s. 544 f. och J. Collijn o. a. a.

[1] En påflig bulla af år 1053 talar om mission i Helsingland.

[2] Jfr J. A. Englund, Bidrag till Norrbottens läns historia, sid. 27: "Att däremot ärkebiskoparne själfva emellanåt gjorde visitationerna i Västerbotten är bekant. Dock synas icke alltid dessa resor sträckt sig till provinsens nordliga del eller Norrbotten. Den första kända biskopsvisitationen i sistnämnda del af Norrland verkställdes 1345 af Hemming Laurentii, således icke långt efter det landet började bebyggas. Han sträckte då sin visitationresa till Torneå, där han invigde kyrkogården och "i ett kar vid kapellet döpte finnar och lappar".

Bekant är försöket till mission bland lapparne under drottning Margaretas tid.

Men kyrkoläran gaf åt gåfvan ett synnerligt religiöst värde och gåfvor kommo i rik mängd till kyrka och prest, i synnerhet innan ännu ett större antal kloster börjat resa sig i vårt land.

Var det en höfding eller mäktig bonde, låg det nära till hands, att han visade sitt intresse för sin tro och för dess spridande genom att på sin gård uppföra en kyrka. Det berättas redan af Rimbert i Ansgars lefvernesbeskrifning, att höfdingen Hergeír så gjort.[1] Den helige Botvids broder Björn byggde på fädernegården Hammarby en kyrka till helgonets ära.[2] Än i dag heter kyrkoherdebostället i Botkyrka Hammarby.

I det nuvarande Sveriges äldsta kristna provinser Västergötland, Skåne och Gotland ligger det närmast till hands att söka hufvudparten af på enskildt initiativ uppförda kyrkor.

Hvad särskildt Gotland beträffar, möter oss till och med i dess gamla lag antydan om att det ej där hört till det ovanliga, att sockenkyrka så tillkommit. I Gotlandslagen § 3 heter det: "Det är nu därnäst att hvar och en äger där hafva gudstjänst och tillföra tionde, som han har gjort kyrka — — —"[3] och än tydligare längre fram i § 3: "Om någon vill göra sig kyrka till större beqvämlighet" — "at mairu maku", som det egentligen lyder.[4]

Det stora antalet kyrkor i Västergötland och Skåne — under medeltiden större än i våra dagar — talar för att mången kyrka ursprungligen varit en gårdskyrka.[5]

I äldre Västgötalagen förekommer ett stadgande, som visar hän till kyrkopatronernas dagar. Det heter i dess K. B. 10: "Hænger klocka i kirkiu, falder i hovod mannæ böte

[1] Vita Ansgarii, CX: "Han bygdhe genstan apter at han var döpter ena kirkio uppa sitt eghno Faderne"; citeradt efter den Linköpingsbiskopen S. Nicolaus Hermanni (1374—1391) tillskrifna öfversättningen, upptagen i Scriptores R. S.

[2] Legenda St. Botvidi i Scriptores R. S.

[3] Enligt öfversättningen i Schlyters edition.

[4] Härmed kan jämföras de norska "hægendis" kyrkorna.

[5] Jfr Hildebrand, Sv. M. III: 75.

sokn firi nio marchum kirkiudroten jordeghandi en bane far". Schlyter säger sig ej förstått detta ställe och detta är förklarligt nog, om åt kyrkiudroten gifves betydelsen kyrkovärd. [1]

I den isländska fristatens lagsamling Grágás [2] möter emellertid samma ord kirkiu drottin [3]. Det betecknar där kyrkopatronen — kyrkans herre — den som ägde om kyrkobolet och på hvilkens mark kyrkan i regel var byggd, "landegandi", som han i Grágás merendels kallas [4] med ett namn motsvarande citerade lagställes jordeghandi. [5]

Att i äldre Västgötalagen kyrkodrotten ursprungligen betydt detsamma som i Grágás, därför talar sammanställningen med jordeganden. Det har varit tal om böter för kyrkodrotten-jordeganden, men synes längre fram under ändrade förhållanden socknen inskjutits. Den möjligheten föreligger ock, att socknen och kyrkodrotten stå parallella, ehuru bindeord saknas.

I hvarje fall gömmer sig *en kvarlefva från gårdskyrkornas tid* i Västergötland bakom lagstället.

Sedan Sveriges konungar blifvit kristna, ha ej sällan genom dem kyrkor uppförts. Är till kyrkans namn fogadt ordet Husby, talar mycket för att kyrkan byggts på en konungens gård. [6]

Därmed är ingalunda sagdt att prestgården är af konungen skänkt från dylik egendom. Östgötalagens stadgande K. B., I: Konungær later kirkiu byria (F byggia), bönder till lukins gæra (= slutföra), hänvisar till en tid, då konungen i nitälskan för kristendomens utbredande och befästande tog ini-

[1] Se Äldre Västg.-l. K. B. 10, not 32.

[2] Grágás utgifven efter Kungl. Bibliotekets handskrift af V. Finsen. Köpenhamn 1850, 1852.

[3] o. a. a. sid. 228.

[4] Grágás, Kristinna laga páttr, passim.

[5] Mer än någon annan svensk landskapslags kyrkobalk erinrar Västgötalagens om Grágás.

[6] Husbyarne hörde icke till Upsala öds godsen och kunde därför af konungen afyttras: Hildebrand, Sv. M. III 73 f.

tiativ till kyrkors byggande. Omedelbart därefter talar emellertid samma lagställe om hur prestgården skall bildas genom sammanskott af jord.

Har af en konung till en kyrka skänkts jord, afsedd att tjäna prestens underhåll, talar allt för, att den så skänkta jorden varit hans enskilda egendom. Hvad de gåfvor beträffa, hvarom vi äga kunskap från den äldre medeltiden, gifves intet stöd för, att de förut tillhört det s. k. Upsala öd d. v. s. varit statens. Underrättelserna från denna tid äro dock i hög grad knapphändiga.

Under den senare medeltiden synes det föga sannolikt att något Upsala öds gods inlemmats i prestgårdarne. Mot att så skulle skett, talar ej blott konungens ed, utan ock det förhållandet, att denna tid statens sträfvan gick ut på att förhindra hopande af gods under den "döda handen".

* * *

En under den första kristna tiden på enskildt initiativ — vare sig konungens eller en stormans — tillkommen kyrka har längre fram ofta nog öfvergått att blifva en sockenkyrka och mistat sin ursprungligen mera privata karaktär.

I de flesta fall ha dock kyrkorna från begynnelsen haft mera karaktär af församlingskyrkor redan under missionskyrkans dagar. Ty där ej en endas förmåga räckte till eller viljan brast, när det gällde att bygga kyrka och förse densamma med prestgård och "skrud", hafva flera förenat sig därom.

Genom gåfvor i jord, i penningar, genom körslor och dagsverken o. s. v. hafva på frivillighetens väg åstadkommits de nödiga förutsättningarne för den församlingsbildning, som enligt kyrkans rätt kunde godkännas.

Ofta har därvid händt att på mark, där ingens anspråk träddes för nära, röjts af församlingsborna den jord, där deras själasörjare skulle bo, och mången prestgård har antingen helt eller till en stor del uppkommit genom *nyodling*. Smålandslagens kyrkobalk synes antyda ej blott, att

marken för den upplåtna prestgården måste vara försatt i brukbart skick, utan ock, att det i regel var nyodling. Det heter där i K. B: 3 om prestgårdar: "thet scal wara half markland iorthæ. oc niw waghnlassæ æng, höna scal giærtha oc gryndæ oc æriæ a twa wægha".

Där så låtit sig göra har man sökt upptaga jord för prestgården i närheten af kyrkan. Här må anföras, hvad Thulin: Eccl. Bost. I: XXIX f., säger:

"Genomgår man de i början af 1700-talet öfver de flesta af de äldre prästborden och stommarne i Hälsingland upprättade geometriska afritningarne utvisa dessa, att sagda boställer i regel hade hufvudparten af sina inägor eller åtminstone af åkrarne nära kyrkan och pastorsbostaden, liggande i en del fall liksom för flertalet prästbord i Gästrikland, i tegskifte med en eller flera angränsande byalag, men oftast för sig.

Att boställena fått sina inägor för sig torde i många fall hafva berott därpå, att presterna i likhet med hvad som nämnts för Gästrikland, efter hand genom ägoutbyte sökt få ägorna sammanbragta — men synes *hufvudsakliga anledningen* dock varit den att ägor af eller för pastor *upptagits* omkring kyrkan och pastorsbostaden." [1]

Hvad här säges om upptagande af jord till prestgård i Hälsingland och Gästrikland torde äfven äga sin tillämpning på större delen af öfriga Sverige.

* * *

Har en under medeltiden byggd kyrka varit afsedd att vara medelpunkten för en församling, d. v. s. en sockenkyrka [2], har — vare sig kyrkan uppstått genom en enda persons offervillighet eller genom samverkan af flera — nästan undantagslöst vid denna funnits en till den hörande prestgård.

[1] Kursiv. af förf.

[2] Ordet "socken" kommer af söka och betecknar det område, hvars bebyggare hade att söka samma kyrka.

Och detta redan från kristendomens första tid i vårt land. På det närmaste är prestgårdens tillblifvelse och historia knuten samman med dess kyrkas.

Detta vårt påstående stödes af följande förhållande.

I det karolingiska riket ägde i tiden omedelbart före den, till hvilken Ansgar hörde, liksom ock under Ansgars tid ett lifligt lagstiftningsarbete rum på det kyrkliga området. I mångt och mycket har denna lagstiftning blifvit bestämmande för de kyrkliga förhållandena i Väst-Europa.

En sak, som på talrika synoder afhandlades och genom upprepade beslut fastställdes, var, att *hvarje kyrka måste hafva sitt bol för presten.* [1] Det kallas här *mansus.* [2]

Så heter det i ett kapitular från denna tid: Sancitum est ut unicuique ecclesiæ unus mansus integer absque ullo servitio attribuatur.

Och i ett annat: Non sit ecclesia nisi de dote provisum ei fuerit consecranda.

[1] Redan 4:de conciliet i Orleans (år 541) canon 33 hade förordnat, att den som ville hafva en kyrka på sin gård, skulle först utlägga tillräckligt jord för den.

[2] Bol återgifves i latinska texter med mansus. Jfr Sv. Dipl. I, 375: mansus ecclesiæ. Jfr ock i den latinska texten af Skånelagen mansus, motsvarande i den danska texten bol.

Mansus förekommer i olika betydelser under medeltiden. Det betecknar understundom ett visst mått jord — *åker om 12 tunnland.*

Här må anföras ur artikeln mansus i Du Cange: Glossarium mediæ et infimæ latinitatis:

— — — "Et sane mansum fuisse certum agri modum ex eo patet quod 12 jugeribus terræ constitisse."

— "mansum id est terram XII jugerum".

I en mera vidsträckt betydelse anger ordet den i byarne i det frankiska riket ursprungliga bruksenheten och inbegriper till ett jordbruk hörande tomt, åker, äng, skog och vatten. Jfr det svenska attung.

Jfr ock Lamprecht, Beiträge zur Geschichte des französischen Wirthschaftslebens in elften Jahrhundret, s. 32.

Slutligen förekommer ordet synonymt med mansio i betydelse af "bostaden" för presten. (Jfr det svenska bol.)

den här för kyrkan föreskrifna dos (hemgiften) ingick äfven bolet (mansus).

Redan conciliet i Braga 672 hade stadgat: Unusquisque episcoporum memineret, ut non prius dedicat ecclesiam nisi ante dotem basilicæ et obsequium ipsius per donationem cartulæ confirmatum accepit. Detta stadgande upprepades af conciliet i Worms 868.

Fordran på denna dos med däri ingående mansus var så ovillkorlig, att därest den ej af sockenfolket anskaffades, kyrkan enligt ett kapitular af 824 skulle rifvas.

Flera af dessa stadganden från karolingertiden ingingo i den kanoniska rätten och fingo således allmänkyrklig betydelse.[1]

Redan af Ansgars lefvernesbeskrifning finna vi, att han varit angelägen, att dessa bestämmelser i görligaste mån iakttogos i den nya kyrkoprovinsen. Där berättas — och vi ha ingen grund att betvifla uppgiften — att Ansgar vid sitt andra besök i Sverige gifvit ett hemman på Björkön till prestbol.[2]

Vi kunna vara vissa därom, att Ansgars efterföljare med möjligaste stränghet iakttagit sitt hemlands kyrkas regler och framhållit nödvändigheten af att hvarje församlings kyrka

[1] Jfr Decretal. Greg. IX, lib. III; tit. XXXIX; c 1 och Decreti II pars, causa XXIII, questio VIII, c 25: Sancitum est ut unicuique — — —.

Decretal. Greg. IX lib. III; tit. XL, c 8: — — — non sit ecclesia nisi de dote — — —. Decreti II pars, causa I, questio II, c 1: Unusquisque episcoporum — — —.

[2] Vita Ansgarii XIV: "Sedhan thetta var stadgadt o giort, tha lot Konungen kalla til sik then halgha Biskop oc saghde honum af huad som giord var oc sedhan stadgadhe Konungen medh allo thero viljo o samtykkio at ther matte byggias kirkior oc Præste matto ther blifwa oc hvar som vilde matte sik lata cristna, oc thy thar näst gaff Konungen thassom fornempnda Klerkenom Heriberto et arlighit Heman som han skulde byggia ena kirkio uppa i thom forenempndha stadhenom Byrkö oc Sanctus Ansgarius thar til et annat tholikt Heman oc gaff hanom til Præstabol" — efter den af Linköpingsbiskopen S. Nicolaus Hermanni ofvan anförda öfversättning i Scriptores R. S.

försågs med prestgård, enär hon den förutan ej kunde enligt allmän kyrklig rätt erhålla biskoplig invigning (consecratio).

Och i detta afseende hafva den angelsachsiska missionens bärare i vårt land intagit samma ståndpunkt. I deras hemland hade samma kraf genomdrifvits som i frankiska kyrkan.[1]

Biskoparne i vårt land hafva ock redan från början i känslan af sin ställning såsom den allmänkyrkliga rättens vårdare i detta hänseende ej ansett sig kunna göra några eftergifter.[2] Dem tillkom det att inviga kyrkorna, och de hafva helt visst som oeftergifligt villkor härför uppställt från början för sockenkyrkans del fordran på afskiljande af prestgård.

Denna vår framställning rubbas ingalunda däraf att vi under medeltiden finna många byggnader afsedda för andakt, hvilka bära namnet *kapell*, samma namn, som understundom tillägges vissa mindre sockenkyrkor, och att vid dessa kapell synbarligen ej varit tillfinnandes någon prestgård.

Sådana kapell ha uppförts t. ex. för vägfarande öfver de stora skogarne. I närheten af den stora in- och utkörsvägen till en stad låg ej sällan ett dylikt. Såsom Hildebrand påvisat, hafva de ofta legat vid kusten och synas i så fall varit afsedda till tjänst för sjöfarande.[3]

De kunna ock af biskop hafva fått en vigning för sitt ändamål. Men man får ej häraf låta förvilla sig. De hafva *ej* ingått i församlingsorganisationen, för dem har ej afskilts något område, hvars bebyggare haft kapellet såsom sin kyrka, till den betalt tionde o. s. v., och deras tillvaro gör således ej regeln för församlingskyrkorna om intet.

[1] Jfr Taranger, Den angelsaksiske Kirkes Indflydelse — — — s. 268 f. Den frankiska benämningen mansus är i England utbytt mot den engelska formen mansa = det angelsachsiska hid.

[2] Jfr Decretum Gratiani, II pars, causa I, questio II, c. 1: Hoc tamen unusquisque episcoporum memineret ut non prius dedicat ecclesiam nisi ante dotem basilicæ et obsequium ipsius per donationem cartulæ confirmatum accepit. Nam non levis est ista temeritas ut sine luminariis *vel sine substantiali sustentatione eorum qui ibidem servituri sint, tamquam domus privata consecratur ecclesia.*

[3] Sv. M. III, s. 79.

Mången gång har inträffat att omkring en sådan byggnad, som ursprungligen varit ett kapell i här angifna betydelse, uppstått en församling, d. v. s. det har blifvit en sockenkyrka. [1]

Men detta har ej utan vidare och utan biskopens medgifvande kunnat ske, och i samband med en sådan förändring har frågan om prestgård för kyrkan trängt sig fram.

Hvad här sagts gäller ock för det fall, att en storman på sitt gods för eget och sitt husfolks behof haft ett kapell, som utgjort hans privata gudstjänstlokal. Har ett sådant bibehållit denna sin karaktär, har det ej ingått i församlingsbildningen, utgör det lika litet som förut omhandlade kapell ett undantag från den angifna regeln, äfven om prest utan afskild prestgård af stormannen var anställd. Emellertid sågs en dylik anordning ej med blida ögon af kyrkans män, och stora svårigheter mötte att för sådant ändamål erhålla prest.

* * *

Har i regel hvarje sockenkyrka under medeltiden från början haft sin prestgård, så var dock ursprungligen ej något för de svenska förhållandena lämpadt mått fastställdt för prestgårdens storlek eller kunde fordran på ett sådant upprätthållas. [2]

Prestgårdarne voro ofta små, ja, allt för små, för att de jämte tionde, offer och öfriga afgifter skulle gifva presten en anständig bärgning.

I det medeltida Sveriges äldsta kristna provins peka härpå de regleringar, som senare nödvändiggjordes på grund af församlingarnes ringhet och prestgårdarnes otillräcklighet.

I skrifvelse af år 1234 till biskopen i Skara gifver påfven Gregorius IX för sin del tillstånd till sammanslående af åtskilliga smärre och med otillräckliga inkomster försedda

[1] Jfr Bergviks kapell å Ödemorden, numera Skogs kyrka i Ärkestiftet.

[2] Ordet "bol" synes i Sverige ej angifvit någon viss storlek å egendomen. Jfr markbol, örebol, åttungbol etc.

kapell med andra kyrkor.[1] Dylikt förordnande återfinnes i senare påfliga skrifvelser.[2] Än i dag äga vi en påminnelse härom i de många annexen inom Västergötland.

Så småningom har inom de olika landskapen utbildat sig en *sedvänja,* att till en prestgård inom landskapet skulle höra ett visst mått åkerjord liksom ock äng till ett visst antal lass hö o. s. v.[3]

Men då så sker stå vi redan på gränsen mellan missionskyrkans, frivillighetens tid och folkkyrkans. Vid öfvergången möter oss emellertid en fråga, hvilken kan hafva betydelse för prestgårdarnes uppkomst.

När hedendomen försvann, ha de gamla hednatemplen och lundarne ej längre haft en uppgift att fylla.

Hvem har öfvertagit den hedniska tempeljorden, när tjänsten i afgudahuset upphörde? Månne äfven jord af detta slag kommit att ingå bland prestgårdarne?

För Finlands del ger en bulla af påfven Gregorius IX[4] vid handen, att fordna hedniska lundar och afgudahus af nykristna öfverlämnats till kyrkan, och får detta förfarande stadfästelse genom nämnda bulla.

Beträffande det egentliga Sverige synes ej osannolikt, att liknande förhållande kunnat ägt rum.

Att i visst fall hedniskt tempelgods blifvit indraget till staten, synes namnet "Upsala öd" angifva. Enligt tradition skulle konung Yngve Frey en gång i tiden anvisat en mängd gods och kungsgårdar till afgudatemplets underhåll i Gamla Upsala. De synas vid tempeltjänstens upphörande återgått. Har så skett ligger häri ett stöd för den uppfattning af fordna hedniska tempeljordens ställning och öde, som af Jörgensen uttalas i hans ofvan anförda arbete:

[1] Sv. Dipl. I: 286.

[2] Påfven Gregorius XII stadfäste den 19/12 1406 en Innocentius VII:s bulla. Dipl. Karlsson, 3129.

[3] Härmed kan jämföras Hälsingelagen K. B. II, § 1: Hws a kirkiu bole hwæri skulu byggias sum *gamal siþvænio* hawer warit.

[4] Sv. Dipl. I, 251.

"Det kan knappast vara tal om att föra prestgården tillbaka till den hedniska tiden och dess förmenta hof. Hvarest sådana omtalas i de gamla källorna är det beständigt på en enskild mans grund, och ägaren kunde efter fritt tycke lägga därtill och taga ifrån hvad han ville, det fanns ingen kontrollerande myndighet å gudarnes vägnar. Det är väl icke osannolikt, att höfdingen har kunnat utlägga en gård till den tjänsteman, som gick honom tillhanda vid hans blot, men i hvarje fall fortfor denna jord i följd af sakens natur att vara hans fulla egendom, som hvarje ögonblick kunde få en helt annan användning. Af hof som tillhörde en förening af bönder, en socken på samma sätt som långt senare kyrkorna, finna vi intet spår i hedendomen — gårdskyrkorna äro i det hänseendet det bästa beviset för hvad som var nedärfdt — de offentliga kyrkorna med deras oafhängighet är kristendomens egen frambringelse."

Emot Jörgensens uppfattning af "hofvet" såsom fullständigt privat egendom står en annan, enligt hvilken templen under hednatiden fått en mera frigjord ställning, så att de själfva eller guden betraktades såsom ägare till den för tjänsten afsedda egendomen. Så tala redan gamla latinska författare om att vid hednatemplen funnits templen och presterna tilldelad jord.[1]

Till belysande af frågan må ur Amira, Nordgermanisches Obligationenrecht II, sid. 893 f. anföras:

"Åt grundaren af en kultplats och åt hans rättsinnehafvare tillade man under hednatiden vanligen eganderätt till kultplatsen, så att desamma kunde anse sig befogade att vid utvandring nedtaga tempelbyggnaden och taga den med till den nya hemorten. Men senast efter 10:de århundradet och i synnerhet på Island gör sig en annan uppfattning gällande i fråga om rättsförhållandet. Densamma inrymmer åt

[1] "Agros olim apud paganos sacerdotibus et templis attributos fuisse docent Siculus Flaccus et Aggenus", ur Du Cange, Glossarium, art. mansus 232.

föreståndaren för kultplatsen blott en vårdnad om "hofvet" (vardveita hof, geyma hof) under det att eganderätten tillägges guden. En sådan uppfattning låg synnerligen nära, då föreståndaren förutom kultplatsen hade att förvalta äfven annat gods, som var "lagdt till hofvet" eller gifvet och bestämdt för den därvarande tjänsten. I följd af denna vardveizla kunde föreståndaren likväl i viss mån förfoga öfver kultplatsen och dess tillhörigheter (ráda fyrir hof), han hade vidare att upptaga afgifter af kultbesökande. Men för den skull ålåg honom skyldigheten att uppehålla kultplatsen (halda upp hofinu).

— — — Den hedniska rättens tempelvård har i Islands kristliga rätt blifvit förebilden för *patronens* kyrkovård."

I hvad mån dessa ord kunna tillämpas på förhållandena i Sverige är svårt att afgöra. Understundom synes man allt för mycket varit benägen att i hedendomen söka förebilder till äldsta kristna ordningar.[1]

Men äfven om eganderättsförhållandena vid de hedniska templen varit af den privata natur, som Jörgensen förmenar, utgör detta intet hinder för att i enskilda fall hednisk tempeljord öfvergått i kyrkans ägo. Vid sin öfvergång till kristendomen kan ha skett och har sannolikt skett, att en storman, som å sin gård tillförne haft ett hedniskt tempel, låtit ett den nya trons gudshus intaga det gamlas ställe.

Kyrkoplatser, som redan under hednatid synas varit kultplatser, vittna därom. Hildebrand påpekar, att flera fall föreligga, då kyrkan bär ett gårdsnamn, som står i sammanhang med hednisk kult, såsom Odensharg, Torsharg[2], Vi[3] och Lunda[4]. — Flera andra exempel kunde andragas.

Men om ock sådan jord kommit att tillfalla kyrkan, är därmed ej sagdt, att den kommit att ingå i prestgårdsjorden.

[1] Jfr Maurer: Die Bekehrung des Norwegischen Stammes zum Christenthum, s. 442 ff.

[2] harg = altare. [3] vi = helig plats.

[4] Jfr namnet Skalunda å en af Västergötlands äldsta kyrkor.

En undersökning af de särskilda prestgårdarnes ursprungliga namn och historia skulle möjligen gifva någon vägledning.

* * *

Uppkomsten af prestgårdar under folkkyrkans tid.

Under kampen mellan kristendom och hedendom ha Sveriges olika landsdelar förenats till ett rike.

Vi hafva angifvit, att tiden mellan år 1000 och 1100 är den, under hvilken hedendomens makt bröts i vårt land. Under denna tid, liksom än mer under 11- och 1200-talet, har en liflig församlingsbildning ägt rum.[1]

I hvad mån församlingsbildningen i vårt land närmast slutit sig till förut från heden tid bestående indelning eller den hvilar i hufvudsak på kristligt grundlag och rönt inflytande utifrån, är en fråga, som ännu ej blifvit tillfredsställande utredd.[2]

[1] Under missionskyrkans tid synas ännu ej fullt fasta gränser för stiften uppdragits. Åtminstone antyda Adam af Bremens ord från tiden omkring 1075 detta: "Inter Nortmannos tamen et Sueones propter novellam plantationem christianitatis adhuc nulli episcopatus certo sunt limite designati — — —". Ur Gesta Hamburgensis ecclesiæ pontificum i Scriptores R. S., III, s. 174.

Hvad socknarne vidkommer, kan härmed jämföras stadgandet i Västgötalagen II, K. B., XLV: "Boor bonde i ödemarkum söke thijt til kirkju hanum þykker næst vara".

[2] Här må anföras hvad Jörgensen i "Den nordiske kirkes grundlæggelse" säger sid. 530 f.: "Overalt i Nørre Jylland dannes stifterne af et større eller mindre antal sysler, kun Sønderjylland danner et undtagelse; men deraf følger da kun hvad vi alt forlods kunde formode men hvad det dog er overordentlig interessant at få udtrykkelig stadfæstelse på, at *man ved den første ordning, den der foregik uden statsmagtens medvirkning alene på kirkelig grund, ikke har taget noget hensyn til de verldslige forhold, men har samlet sig om de hovedkirker der havde vundet indflydelse at rent kirkelig vej, medens man først derefter da hele folket var omvendt har inordnet ogsaa det hele kirkevesen i den oprindelige organisation.*" Jfr härmed Tunberg: Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning, Uppsala 1911, sid. 83 f.: "Vid sitt in-

Från 1100-talet kunna vi räkna *folkkyrkans* tillvaro. Missionskyrkans tid har gått till ända. Det är ej blott eller ens i främsta rummet missionsverksamhet det gäller, krafterna inrikta sig på ett organisationsarbete. Från att hafva varit blott en de enskildas sak blir kristendomen en landskapens eller folklandens angelägenhet.

Och såsom sådan har den i ej ringa mån kommit att kvarstå under hela medeltiden. Ty långt efter riksenhetens genomförande ha landskapen lefvat i de för dem säregna förhållandena under sina egna lagar.

De regler, hvilka redan förut genom de andligas inflytande på frivillighetens väg tillämpats vid församlingsbildningen, hafva — när kristendomen vunnit seger och blifvit härskande inom landskapet — af lagmannen upptagits och af honom lästs på landskapets ting, d. v. s. ingått i "lagsagha" och hafva där fått sin plats i de s. k. kyrko- eller kristnubalkarne.

Det har skett i ett landskap tidigare, i ett annat senare.[1]

Kyrkobalkarne sättas väl till sitt upptecknande i allmänhet till en ganska sen tid[2] men det, som upptecknades, har långa

steg i norden anslöt sig den kristna kyrkan i mycket till den förefintliga världsliga indelningen — — —". "Alla dessa benämningar visa till full evidens att den *första* sockenbildningen ofta bestämts af förut befintliga grupperingar inom folket." (Kursiveringen af förf.)

Mycket talar för att Jörgensens uppfattning kan betecknas såsom riktig äfven beträffande Sverige.

[1] Att stadgandena om församlings- och prestgårdsbildning ej finnas i äldre Västgötalagen beror sannolikt därpå, att i Västergötland församlingsbildningen vid dess kyrkobalks upptecknande (se följ. not) var så genomförd, att i stället för nybildningar, indragningar och sammanslagningar af församlingar voro af nöden. Se påfven Gregorius' bref från år 1234 ofvan, sid. 13.

I yngre Västgötalagen ha stadgandena inkommit för öfverensstämmelse med öfriga landskapslagar.

[2] *Äldre Västgötalagen,* affattad sannolikt i början af 1200-talet af lagman Eskil *med ledning af äldre* stadganden. (Äldsta bevarade handskriften säkerligen senare.) — *Yngre Västgötalagen:* redaktionen förskrifver sig från tiden 1281—1300. — *Östgötalagen* redigerad omkring

tider före upptecknandet i hufvudsak gällt såsom landskapets lag. Att så varit fallet, därom vittna upprepade hänvisningar till gammal sedvänja. Om äldre Vestgötalagens redaktion säges, att den skett med ledning af gamla stadgar, och i Magnus Erikssons confirmation till Södermannalagen säges den vara tillkommen genom recension af gamla stadgar. Härmed kan ock jämföras påfven Innocentii skrifvelse af $^{10}/_{3}$ 1206, där påfven kallar hvad som läses på tinget *sedvanelagen* — "legem consuetudinis" [1]. Äfven om kyrko- och kristnubalkarne gäller, att desamma vuxit fram ur gamla stadgar.

De för upptecknandet angifna tiderna äro så sena, att församlingsbildningen i de olika lagarnes landskap var vid

1290; troligen af en andlig; sannolikt har en skriftlig affattning funnits före den bevarade. — *Smålandslagens* kristnubalk författad omkr. 1300 eller något senare; gällde blott för Tiohärads lagsaga. — *Gotlandslagen* är i sin nu kända form troligen från slutet af 1200-talet att döma af texten i den äldsta bevarade handskriften. Dock torde en äldre redaktion funnits, som legat till grund både för den forntyska och danska öfversättningen. — *Uplandslagen* författad 1295; troligen af domprosten Andreas And, öfversedd af honom jämte lagman Birger Persson till Finsta och bisittare; erhöll kungl. stadfästelse 1296. *Södermannalagen* troligen författad omkr. 1295, samtidigt med och påverkad af Uplandslagen, stadfästad 1327 af Magnus Eriksson i hans Confirmatio. Lagen säges vara tillkommen genom en recension af gamla stadgar, verkställd af lagman Lafrinz Ulfsson m. fl. — *Äldre Västmannalagen,* äfven kallad *Dalalagen,* författad kort efter 1318 enligt Schlyter, 1327 enligt Tengberg, anses numera varit Dalarnes lag. — *Yngre Västmannalagen,* något senare än den förra, hvilar på Uplandslagen med delvis ordagranna lån därifrån. — *Helsingelagen,* författad mellan 1320 och 1347, med ansenliga lån från Uplandslagen, gällde för Norrland och Finland. — *Skånelagen* bevarad i en dansk och en latinsk text. Den senare är af Andreas Sunesson, ärkebiskop i Lund 1201—22. Den danska texten är sannolikt något äldre än den latinska. Till grund ligger en äldre redaktion af skånska rätten. — *Den skånska kyrkorätten,* enligt inledningen hvilande på den öfverenskommelse, som ärkebiskop Eskil (1137—78) ingick med bönderna.

Efter R. Geete: Fornnordisk Bibliografi m. fl.

[1] "Nobis est auribus intimatum quod — — — cum legislatores regni ejus annis singulis teneantur coram populo legem consuetudinis publicare — — —". Sv. Dipl. I, n:o 131.

dem — efter hvad vi med visshet veta — i hufvudsak slutförd. Från tiden omkring 1300 äga vi nämligen tvenne förteckningar öfver sexårsgärder från församlingar i Sverige, den ena från församlingar i Strängnäs stift [1], den andra från Ärkestiftet. [2]

Södermanlands och Nerikes församlingar återfinnas fördelade nästan som i våra dagar.

Förteckningen från Ärkestiftet visar oss detsamma vidkommande Upland och Gestrikland, men visar äfven att församlingsbildningen i de norrländska landskapen Helsingland, Ångermanland och Jämtland fortskridit ej oväsentligt. Vid tiden omkring 1300 står redan vår folkkyrka med undantag af Norrland organiserad i församlingar, sådan den sedan i stort sedt förblifvit. Församlingsbildningen är således i hufvudsak genomförd vid den tid landskapslagarne antagas blifvit upptecknade.

Men då ha vid detta upptecknande de stadgar upptagits, som redan ägt tillämpning vid det till större delen genomförda kyrkliga organisationsarbetet.

Med säkerhet hafva de stadganden, som gälla församlings- och prestgårdsbildningen, varit i tillämpning under hela 1200-talet och redan under 1100-talet, således under tiden för det egentliga organisationsarbetet af kyrkan, ja, de gå i vissa stycken tillbaka till kristendomens första dagar i vårt land.

Sådana stadgandena i landskapslagarne föreligga, synas de formats för den redan bestående folkkyrkan och afse utbrytningar ur redan bestående kristna församlingar. [3] Men äfven för nybildningar i förut hednisk trakt ha de regler, som här ges för församlingsbildningen, i hufvudsak ägt tillämpning. Församlingsbildningen är emellertid enligt kyrkobalkarne ej längre helt en frivillig sammanslutning af bönder omkring en af dem själfva eller en enskild person byggd

[1] Sv. Dipl. III: 1947, från tiden omkr. 1300.

[2] Sv. Dipl. III: 1946, från år 1314. Jfr ock förteckningen i Dipl. III: 2043

[3] Jfr den kanoniska rättens divisio (se längre fram).

kyrka. Den hvilar på stämmans afgörande, och detta åter är beroende af flertalets vilja. Efter stämmans beslut måste den enskilde jordägaden foga sig. Med eller mot sin vilja måste han deltaga i kyrkobyggandet, och i händelse af tredska vid fullgörandet af de på grund af beslutet den enskilde åliggande prestationerna, utkräfvas af honom böter och kan äfven det s. k. lilla bannet tillgripas mot honom.[1]

Redan före stämmodagen har frågan om församlingsbildning underställts den kyrkliga myndigheten biskopen. Hans godkännande är det afgörande. Han skall gifva lof.[2]

Biskopen hade vid sin pröfning att taga i betraktande behofvet af ny församlingsbildning, att den förutvarande församlingen ej genom utbrytandet af den nya i allt för hög grad försvagades m. m.[3] Bland de ekonomiska förutsättningarna för den nya församlingsbildningen stod vid sidan af den fordran, att antalet jordägande var så stort att tionde, offer och afgifter för förrättningar kunde anses gifva en viss minimiinkomst, alltjämt såsom ett oeftergifligt kraf, att åt den blifvande presten upplåts ett tillräckligt prestbol.

Beträffande prestgårdsjordens *storlek* blef, hvad såsom sed vedertagits i de olika landskapen, upptaget i landskapslagarnes kyrkobalkar och fixeradt. Där uppgifves det jordområde, hvilket prestgården ej fick understiga.[4]

Det synes vid första påseende af lagbestämmelserna, som

[1] Dylikt tvång fanns emellertid *ej* vid bildande af prestgård.

[2] Uplandslagens Kyrkobalk I, § 1: "Nu vilja kristne män Kristi bud hålla och kyrka af nyo bygga, då skola bönder till biskop fara, de som der äro i socknen boende. Biskopen skall skärskåda deras sak och gifva lof. Hädan skola de hem fara och stämmodag förelägga. Alla de som jord ega i socknen, de skola dagsverken lemna efter bondetalet och göra körslor efter jordalet."

[3] Församlingarne indelades efter antalet jordegande bönder i tre klasser: mesta, mera och minsta. Se Ä. Västm.-lagen K. B. fl. 8; Y. Västm.-lagen K. B. fl. 3.

[4] Jfr Gillbertus Lunicensis episcopus "mansum dico terram aratri quem *ad minus* debet habere sacerdos", ur Du Cange, o. a. a., art. mansus.

en betydande olikhet i fråga om mått varit rådande i de olika landskapen. Det fordras nämligen i Uplandslagen,

under hundaris[1] kyrka: 1 markland,
„ tolfta[2] „ 1/2 „ ,
i Hälsingelagen lika med Uplandslagen,
i Södermannalagen: en attung[3],
i äldre Västmannalagen (Dalalagen): åker om 12 tunnors utsäde[4] och 24 lass äng[5],
i yngre Västmannalagen lika med äldre,
i Östgötalagen: åker om 12 tunnors utsäde och 12 lass äng,
i yngre Västgötalagen: åker om 1/2 markland och 20 lass äng,
i Smålandslagen: åker om 1/2 markland och 9 vagnslass äng.[6]

[1] Schlyter anför i Uplandslagen s. 15, not 11, Ragvald Ingemundssons tolkning: "si ecclesia fuerit insignis constituens cum aliis sibi adjacentibus ecclesiis contractam".

Jfr med stadgandet om 1 markland för hundaris kyrka Capitula Caroli M. de partibus Saxoniæ: "De minoribus capitulis consenserunt omnes ad unamquamque Ecclesiam curtem et duos Mansos terræ pagenses ad ecclesiam recurrentes condonent: Du Cange, o. a. a., V, s. 232.

Enligt hvad ofvan sida 14 anförts, böra 2 mansi likställas med ett markland.

[2] Vanlig sockenkyrka. — [3] Se anm. 6 nedan.

[4] Åker, hvarpå 12 tunnor var lämpligt utsäde.

[5] Äng, hvarpå 24 lass hö kunde i medeltal beräknas. Jfr Sv. Dipl. IV: 3122: pratellum trium plaustratorum feni.

[6] Till de i landskapslagarna angifna beteckningarna af jorden efter ett visst mått utsäde, efter markland och åtting må följande anmärkas:

Sättet att beteckna åkerns storlek efter måttet af utsäde är synnerligen gammalt och förekommer äfven utom Sverige t. ex. i Danmark. Om detsamma erinrar än i dag ordet "tunnland".

Sannolikt har i samband med skatteläggning införts räkningen i *markland*, öresland, örtugland och penningland. (Jfr Uplandslagen — — — Viþ B., I, § 1 — — — æptir byæmali, æptir peningxland ok örtoghæland, örisland ok markland.) Å ett tunnlands åker lades en örtugs skatt, däraf namnet örtugland. Namnet örtugland stod emellertid kvar å tunnlandet,

Som synes äro bestämmelserna om ängens storlek i hög grad olika och vexlande mellan ett område, hvarpå 9 vagnslass kunde bärgas (i Smålandslagen) och 24 (i Vestmannalagarna.)

Här träder gammal sedvänja liksom ock de egenartade förhållandena inom hvarje landskap oss till mötes. Hvad däremot åkerarealen beträffar, synes förhållandet vara annorlunda.

I Södermannalagen möter beteckningen attung. I K. B., II, heter det: "nu scal bool til kirkiu læggiæ þa scal kirkiæ attung hawa.[1]

Vi hafva här med all sannolikhet ordet attung använd i den betydelse, enligt hvilken till attungen hörde åker om 12 tunnors utsäde.[2]

äfven sedan skatten förändrats. Köpepriset å örtuglandet, som vid tiden för ofvan omtalade skatteläggning (enl. Hildebrand genomförd vid midten af 1100-talet; se Sv. M., I, s. 949) synes varit 1 mark, kom ock att förändras. På Södermannalagens tid hade örtuglandet ett värde af omkring 2 mark. På marklandet gick 8 öresland eller 24 örtugland.

Vid sidan af detta s. k. öretal, som synes afsett åkerjorden eller möjligen åker och äng, förekom framförallt i Götalandskapen attungsräkningen.

Ordet *attung* har under medeltiden haft en mångskiftande betydelse. Enligt Östgötalagen var attung delningsgrunden i by. Med namnet betecknas gården såsom helhet och i dess förhållande till byn.

Det framgår, att åtminstone för Östergötland åkerarealen på attungen varit 12 tunnors utsäde. (Hildebrand, Sv. M., I, 252.)

Sannolikt har ursprungligen äfven utanför Östergötland med attungen förenats begreppet om åker af 12 tunnors utsäde, ehuru detta begrepp i synnerhet genom ny åkerjords upptagande inom byarne ej kunnat fasthållas.

Jfr Hildebrand: Sv. M., I, 245 ff.; L. B. Falkman: Om mått och vikt, I, s. 120 ff.; Thulin: Skifteslagstiftningen, s. 122; Styffe: Skandinavien under unionstiden; Samme: Grundregalernas uppkomst etc., i Kungl. Vitterhetsakademiens handlingar, XXIV, s. 292; Bergfalk: Om svenska jordens beskattning.

[1] I en handskrift från år 1598, däri Uplandslagens kyrkobalk ingår (hos Schlyter betecknad 109), heter det likaledes: "Tå skall kirkio åttungh hafua — — —".

[2] Se ofvan.

I Östgötalagen liksom ock i de båda Västmannalagarne (den äldre: Dalalagen och den yngre: Västmannalagen) anges åkerarealen på en prestgård till 12 tunnors utsäde.

Af de öfriga lagarne finna vi, att Uplandslagen, Helsingelagen, yngre Västgötalagen och Smålandslagen hafva samma bestämmelse eller ett halft markland.

Betecknar då ej dessa senare lagars mått på åkern det samma, som de förut angifna landskapslagarnes? Att så är fallet, synes vara höjdt öfver hvarje tvifvel.[1]

Sedan gamla tider var i kristna kyrkan vedertaget, att det minsta mått af åkerjord, som borde tilläggas en prestgård, var 12 tunnland.[2]

I vårt land har kyrkan sträfvat efter att få likhet med den öfriga kristna kyrkan genomförd, liksom ock likhet inom den svenska kyrkoprovinsen i dess helhet.

Ett lika för hela Sverige bestämdt och fastslaget mått på åkerjorden för prestgårdarne har småningom blifvit infördt. Ett sådant möter under de olika benämningarne i landskapslagarne, då åkerarealen där angifves till 12 tunnors utsäde, och då den säges skola vara ett halft markland, liksom ock när i Södermannalagen om prestgården föreskrifves, att den skall vara en attung.

Det är i hvarje fall en öfverflyttning till svensk lag af de allmänkyrkliga bestämmelserna om mansus eller 12 tunnlands åker såsom prestgårds minimiareal.[3]

* * *

[1] Jfr ock Uplandslagen K. B., II, p. enligt handskrifterna, hos Schlyter betecknade 68, 76, 77, (110), 115, 116, hvilka hafva tillägget: "tolff tynna sädhi och fyra lass äng och tiugo *eller* — — —", inskjutet framför bestämmelserna i öfriga handskrifter om markland.

[2] Jfr ofvan sid. 10 anm. 2 och sid. 21 anm. 4.

[3] Det synes som i Södermannalagen K. B., II, till den allmänna bestämmelsen: "nu scal bool til kirkiu læggiæ, þa scal kirkiæ attung hawa" lagts en bestämmelse, som möjligen skall utgöra ett undantag. Det heter nämligen i det följande: "halffemto örtugh um by allan etc.".

Men ännu en annan omständighet måste tagas i betraktande vid bedömande af åkerarealens storlek på en prestgård i Sverige under medeltiden.

Då det i lagarna talas om åker om 12 tunnors utsäde, blir arealens storlek beroende af det brukningssystem af jorden, som användes, ensädesbruk, d. v. s. att hela åkerarealen besåddes för hvarje år, eller tvåskiftesbruk, d. v. s. att, medan ena hälften af jorden brukades, den andra hälften låg i träda.[1]

Enskiftesbruket har varit härskande vid den tid, från hvilken stadgandena här i fråga ursprungligen stamma, och har varit utgångspunkt för beräkningen af åkerarealen. Ett undantag härifrån gör blott Östgötalagen, hvars stadganden i K. B., I, hänvisa till tvåskiftesbruk.[2] Tvåskiftesbruk har ock under senare medeltiden varit vanligt på slättbygden i Östergötland.

Ensädesbruket har däremot hela medeltiden igenom varit det förhärskande i det egentliga Sverige liksom ock i Hal-

Liknande möter i Uplandslagen, K. B., II, p. enligt den sid. 23, not. 1, citerade handskriften: "Tå skall kirkio attungh hafua" o. s. v. Och i de af Schlyter med 117 och 118 betecknade handskrifterna af samma lag heter det: "kirckio skall haffua halff fempte ortug om allann by ligger i siällom (fjællom).

De olika möjligheterna till förklaring af dessa texter ser sig författaren för närvarande ej kunna ingå på. Att kyrkan nöjt sig med 4 1/2 örtugland åker till prestgård i Södermanland (och Upland?) är ej gärna möjligt.

Den förekommande öfversättningen: "då skall *kyrkoåtting* hafva etc." är ej heller möjlig.

Här må erinras därom, att Södermannalagens stadgande om kyrkogåfva — och såsom sådan räknades skötning — blef af konungen undantagen vid lagens confirmation.

[1] Treskiftesbruk (d. v. s. en del af åkern såddes med höstsäd, en del med vårsäd och den tredje delen låg i träda) behöfver ej komma i betraktande, då detsamma före medeltidens slut knappast förekommit mer än i Skåne och möjligen någon gång å klosterjord i det egentliga Sveriges provinser.

[2] — "a halfna þa træþe:"

land, Blekinge och Bohuslän. Ännu så sent som på sjuttonhundratalet var det i en stor del af Sverige det vanliga.

Tvåskiftesbruk har under medeltiden *förekommit,* förutom i nyss nämnda provins Östergötland, äfven i Västergötland, Södermanland, Upland, ja äfven i Norrland, såsom framgår af landskapslagarne, dock i dessa provinser ej allmänt, utan på enstaka gårdar och i synnerhet på klosterjord.[1]

På prestgårdarne har sannolikt ej jordbruket i allmänhet stått högre än på de kringboende böndernas jord.

Med hänsyn till hvad vi veta om det under medeltidens förra hälft rådande brukningssättet af jorden i Sverige, blir det därför tydligt, att den åkerareal, som under medeltiden ansågs skola höra till en prestgård, utgjorts af ett område motsvarande ungefär 12 tunnland i våra dagar.

* * *

Det anses varit under medeltiden sockenbönderna ålagdt, att, om prestgården ej höll det i lag föreskrifna måttet, utfylla hvad som brast. Möjligen afses detta i Uplandslagens Konungx Balk X, § 5: Nu aghu böndær fulnæþ fore kirkiu jorþ giöræ. fore swa mykit kirkiubol ær. þæt ær markland iorþær undir hundæris kirkiu hwariæ ok halff mark undir tollftæ kirkiu.[2]

* * *

[1] Jfr N. Wohlin: Den svenska jordstyckningspolitiken — — — Akad. afh. Sthlm 1912, II, s. 503. — J. Kreüger: Studier rörande de agronomiska förhållandenas utveckling i Sverige till slutet af unionstiden. Lund 1882. — C. E. Bergstrand: Öfversikt af svenska landtbrukets historia från äldsta till närvarande tid, I: Hednatiden. Stockholm 1902. — Hildebrand: Sv. M., I, s. 176—200.

[2] Så fattas i allmänhet betydelsen af stadgandet. Författaren är emellertid tveksam, om denna tolkning af lagstället är riktig. "Fulnæth" förekommer otvetydigt i betydelsen "fulla måttet", af hvad som bör gifvas åt kyrkan, i Smålandslagens K. B., 12 p.

Senast å kyrkans invigningsdag borde prestgården genom gåfvor eller sammanskott vara tillfinnandes.

Därom var väl på förhand ordnadt.

Alla gåfvor, som invigningsdagen tillföllo kyrkan, skulle gå till presten och prestbordet. Östgötalagen K. B., II: § 2, säger därom: "Skötningar alla þa sum um uixla dagh giuas þa skulu præste till föþu ligia".

Beträffande gåfvor till kyrkan efter invigningsdagen ägde den, som gaf, makt att bestämma, antingen de skulle gå till presten eller till kyrkan. Östgötalagen lägger till nyss anförda: alla þa sum siþan giuas ær kirkia vighþ. þa a þæn vald sum giuær huat han uill hældær giua præste til föþu ælla kirkiu til skruz.

Kyrkobalkarne anvisa det sätt, hvarpå den jord, som erfordas för prestgården, skall anskaffas. Östgötalagens K. B., I, säger därom: Nu ær kirkia giorþ: þa skal skötninga till kirkiu giua: þæt ær tolf þynia sæþe etc. Härmed kan jämföras Smålandslagens K. B., III: Nu ær kirkiæ satt a sylle oc lyktæth owan meth hylle, tha scal scotning undi kirkiu læggiæ, thet scal wæra half markland iorthæ o. s. v.

I ordet skötning (scotning) framträder under dess skiftande betydelser starkt begreppet "gåfva". Ordet har emellertid i gammal svenska blifvit en teknisk term, som anger öfverlåtelse af jord i laga form.[1]

Ursprungligen skulle det betecknat en i öfverlåtelsen ingående symbolisk handling, hvilken brukades vid jordöfverlåtelse, nämligen att en torfva af den jord, som afhändes, lades i mottagarens "sköte".[2]

Så se vi af påfven Innocentius III:s skrifvelse af den 6

[1] I denna betydelse och för sin tid motsvarande den nuvarande termen "lagfart" har författaren sett ordet i rättshandlingar från nya tiden (1600-talet).

[2] Amira, Nordgermanisches Obligationsrecht, I, Altschwedisches Obligationsrecht, sid. 513 ff., där äfven de öfriga momenten, som ingingo i en öfverlåtelse af jord, beskrifvas. Se ock Schlyter, Ordbok till samlingen af Sveriges gamla lagar, ordet "sköta".

november 1198 till ärkebiskop Absalon och domkapitlet i Lund, att jord vid öfverlåtelse till kyrkan lades i en flik af pallium, men gillar påfven ock det förfarandet, att jorden lades på altaret.[1]

Sedermera har ordet såsom teknisk term kommit att betyda öfverlåtelse i allmänhet.

Äfven såsom betecknande den i laga form öfverlåtna *jorden själf* — jord, som innehafves med laglig eganderätt — har ordet användts.[2]

I ordet skötning har man emellertid sedan gammalt inlagt en betydelse, hvilken väl står i samband med ordets medeltida latinska öfversättning scotatio (scotare).[3] Loccenius, 1600-talets store rättslärde, har i sitt Lexicon (1647—1674) återgifvit ordet med "sammanskott", "collatio".[4]

Själfva ordet skulle efter den betydelse, som här gifvits detsamma, vara oss en vägledning till förklaring, hur det merendels tillgått, när en prestgård under medeltiden bildades: att jordegandena i socknen tillsköto och som gåfva till kyrkan öfverlämnade hvar sin jordlott. Nehrman-Ehrenstråle, 1700-talets stora namn inom rättsvetenskapen, säger i sina föreläsningar öfver jurisprudentia eccles., c V § 65:

"Huru Präste-bolen först blifvit till, visa Christnu- och Kirkiu-Balkarne, i de gamla Provincial-Lagarne; nämligen *De gåfvo hvar sitt stycke, ty de hade Jus abalienandi:* Däraf är kommit, at Prästernas ägor på många ställen ligga kringströdde." Därtill lägger Wilskman i Svea Rikes Eccklesiastique Werk (1781), sid. 484 f.: "Man kunde anföra exempel, om de ej blefvo för många på Prästbols ägors och i synnerhet ut-

[1] Sv. Dipl. I: 109. Jfr härmed Stutz' framställning om altaret såsom medelpunkten i den kyrkliga särförmögenheten i hans tillträdesföreläsning: Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechts, 1895.

[2] Utanför Falköping finnes en by med namnet Skötningen. Prestgården ligger inom byn.

[3] Jfr Smålandslagens "scotning".

[4] Jfr matskott.

jordars och ängstyckens, samt urfjäldars, kringströdda aflägenhet, hvilka ock merendels blifvit nämnde efter de intill gränsande Hemman."

Af synnerligt intresse är att härmed jämställa, hvad regeringsrådet d:r G. Thulin i sin Redogörelse för de Ecklesiastika Boställena, I, Gäfleborgs län (1904), påpekar å sidan XXVII, nämligen att ännu i dag "talar i hvarje fall läget af de i olika byalag spridda ägoskiftena för, att dessa antagligen tillfallit prestbordet (eller kyrkan) genom upplåtelser från sagda byalag", och längre fram sid. XXX: "Men äfven där ett prestbord hade hufvudparten af sina inägoskiften eller åtminstone af åkrarne liggande nära kyrkan och pastorsbostaden i tegskifte med ett eller flere närgränsande byalag eller för sig, hade det dock tillika merendels ett stort antal ägoskiften, särskildt ängskiften, spridda ofta i flertalet af socknens byar, och visar läget af dessa ägoskiften, att desamma antagligen, på sätt äfven i flera fall uppgifvits, utgöra upplåtelsen från berörda byar."

Om ock vid utredning af ordets etymologi man måste komma till den slutsats, att betydelsen sammanskott, som inlagts i ordet, är felaktig, och den af vår tids språkforskare ej godtages [1], är det dock otvifvelaktigt, att denna betydelse har bakom sig de reala förhållandena, d. v. s. prestgårdarne hafva merendels bildats genom "sammanskott" [2], och synes detta förhållande bidragit till att den felaktiga betydelsen kommit att inläggas i ordet.

I landskapslagarnes kyrkobalkar är det detta sätt, att bönderna eller byalagen genom sammanskott af jord bildade prestgården, som åsyftas.

[1] Hos Schlyter och Söderwall finns ej betydelsen "sammanskott", "collatio" upptagen under ordet skötning.

[2] Jfr t. ex. Sv. Dipl. III: 2458. Ärkebiskop Olof intygar, att Hanebro socknemän skänkt grunden, hvarpå Bergviks kapell blifvit byggdt, därjämte en åker och äng, hvarpå fasta gifves; å brefvets baksida angifves, hvad olika personer skänkt.

Härledt ur gammal sedvänja, har detta sätt att bilda prestgård långa tider före dem, då landskapslagarne blefvo upptecknade, varit i tillämpning, och det har ock så förblifvit, intill medeltidens slut.

Vi våga därför påstå, att redan under medeltiden en ej ringa del af prestgårdarne uppstått på det i landskapslagarne antydda sättet medels skötning, d. v. s. sammanskott af jordlotter, tillhörande jordägande eller byar inom socknen.

Vi få emellertid *ej* föreställa oss dessa sammanskott af jord till prestgård såsom någon slags *tvångsbeskattning* af de jordägande inom socknen. Såsom *gåfvor af fri vilja* till kyrkan äro de att anse enligt den kanoniska rätten, och bevarade handlingar liksom landskapslagarnes stadganden tala för vårt lands del ej häremot.

I dessa senare framträder karaktären af frivillighet, och vi hafva förut påpekat, hur det i kyrkobalkarne använda ordet skötning, såsom beteckning för upplåtelse af jord till kyrkan, låter i upplåtelsehandlingen begreppet gåfva starkt framträda.[1]

* * *

På annat sätt än det af landskapslagarne anvisade kunde äfven under folkkyrkans tid prestgård blifva till.

Fortfarande förekom, att ensam persons gåfva kunde göra andras uppoffringar i och för prestgårds anskaffande öfverflödiga.

Under missionskyrkans tid skedde detta väl oftare än under folkkyrkans, i synnerhet sedan landskapslagarnes stadganden om prestgårds bildande inträngt i medvetandet.

Alltmer gick den ström af gåfvor, som katolska kyrkoläran frammanade — såsom bevarade handlingar utvisa — till klostren och domkyrkorna.[2] Under sådana omständig-

[1] Jfr Östgötalagens: þa skal skötninga till kirkiu *giua*.

[2] Så t. ex. gifves visitator föreskrift, att vid visitationer i Strengnäs stifts sockenkyrkor lägga de närvarande på hjärtat, att i sina testamenten ihågkomma domkyrkan. Se officium visitations efter angifvet årtal 1480 i J. Gummerus, Synodalstatuter. Stockholm 1902.

heter ställdes sockenkyrkorna i skymundan. Men att de likväl ej voro bortglömda, det visa de talrika till oss komna testamenten och öfriga handlingar, liksom ock hvad gammal tradition i enskilda fall vet att berätta om mången prestgårds tillkomst.[1]

Äfven under senare medeltiden kunde genom *nyodling* bönderna bereda sin själasörjare erforderligt boställe. Så har ej sällan skett i det nordligare Sverige. Jord, som på ett eller annat sätt afskilts till prestboställe, har af bönderna uppodlats och satts i brukbart skick.[2]

Vi erinra om de å sid. 9 citerade orden om Gestrikland och Helsingland, och gälla de för senare medeltiden äfven om öfre Norrland. De inskränkningar, som genom landskapslagen infördes i fråga om rätten att upptaga nyodling, hafva sannolikt ej gällt Norrland.

* * *

Tillökningen af prestgårdarne under medeltiden.

I det föregående har afsetts att i stora drag gifva en framställning af uppkomsten af själfva prestbolen under medeltiden. De ursprungliga prestgårdarnes område har under samma tid ofta, vunnit en ej obetydlig tillökning och återstår att skärskåda, på hvilka sätt en sådan kan hafva ägt rum.

Vi hafva redan anfört, att där prestgården ej höll det i lag stadgade måttet, det enligt Uplandslagen skulle påhvila sockenbönderna en skyldighet att utfylla bristen.[3]

Att sedan en gång kyrka och prestgård tillkommit genomdrifva denna fordran har väl stött på svårigheter. Det till-

[1] Jfr Thulin, Eckl. Bost., II, sid. XLIII—XLV, där det framgår, hvilken stor anpart gåfvor från medeltiden utgöra af prestborden i Västernorrlands län, och detta ej blott i fråga om prestgårdens tillökning, utan ock i fråga om själfva tillkomsten af prestgård.

[2] Jfr ärkebiskop Olofs förordnande den 16/12 1327, att äfven nybyggare inom Breviks kapellag skulle vara behjälpliga vid prestgårdens uppodling. (Sv. Dipl. IV: 2644.)

[3] Se ofvan sid. 26.

kom emellertid biskopen. Genom enskildas gåfvor till en svag prestgård kom krafvet på sockenbönderna understundom att bortfalla.

Den utvägen fanns ju ock för biskopen att genom sammanslagning af tjänsten med en annan förbättra gället.[1] Men om ock så lät sig göra från själavårdens synpunkt, innebär denna anordning ej någon tillökning af prestgårdsjorden.

Genom gåfvor och testamenten är det, som den hufvudsakliga tillökningen af prestgårdarnes jord ägt rum.

Oftast utgöras gåfvorna af större eller mindre åker- eller ängslotter, angifna till storlek och läge. Understundom skänkes en kvarn, ett fiske, en hytta; ej sällan är det en rättighet, såsom till mulbete, till skogsfång o. dyl. Någon gång skänkes en hel gård, hvilken kommer att bevara sin själfständighet som jordbruks- och skatteenhet vid sidan af den förutvarande prestgården.[2]

Då testamenten och gåfvor af jord intaga en så betydande plats i förevarande hänseende, torde en öfversikt af lagstiftningen om desamma, såvidt det rör gåfva till kyrka, vara påkallad.

* * *

Gåfvor och testamentariska dispositioner af jord, i synnerhet fäderneärfd, hade sedan gammalt af germanfolken betraktats med en viss ovilja. Detta stod i samband med den urgamla uppfattningen af jorden såsom ättens.

Kyrkan lyckades åt sig utverka en undantagsställning, men inskränkningar i den enskilde innehafvarens fria dispositionsrätt öfver jorden förekomma äfven, när det gäller kyrkan.

[1] Se ofvan sid. 13 f.

[2] Såsom exempel må anföras: 1316 $^{2}/_{2}$ testamentera Nils Jonsson och hans hustru till Vidbo kyrka i Upland och pastor därstädes en gård om 14 öreland med hus etc. Sv. Dipl. III: 2405;

1383 $^{18}/_{2}$ gifver Elin Ragvaldsdotter till prestens bord i Asby (Linköpings stift) en gård "met hus ok jordh aker ok ængh fiskvatn — — —" Hildebrands saml. till Sv. Dipl. i Vitterhetsakademien. Jfr ock det nedan sid. 38 anförda brefvet å Ekenäs gård.

I landskapslagarne möter en lagstiftning, i hvilken man från lekmannahåll söker gifva bestämmelser för gåfvo- och testamentsrätten. Men äfven här visar sig, hur stort de andligas inflytande var under medeltiden.

I den äldsta af våra landskapslagar, *äldre Västgötalagen*, träder motsättningen mellan den gamla folkliga uppfattningen och kyrkans fram. Där förbjudes att utan arfvinges samtycke göra testamente.[1] Men så göres det tillägget, att ett sådant samtycke bör alltid af arfvinge gifvas.

En sådan lösning, som här gafs, kunde emellertid ej länge tillfredsställa.

De andliga sökte i landskapslagarne få in bestämmelser, som mera stämde öfverens med den kanoniska rätten. Och det har i de olika landskapen lyckats i större eller mindre grad. Stadgandena visa inbördes ej ringa olikhet.

Redan *Östgötalagen* och *yngre Västgötalagen* i slutet af 1200-talet visa i jämförelse med äldre Västgötalagen en ändring hän i riktning mot den kanoniska rätten.

I båda finnes stadgande om ett maximum för själagåfva af fast egendom. Det sattes till en hel hufvudlott, om man är frisk, en half hufvudlott i händelse af sjukdom.[2]

I Östgötalagen framträder, att hvad som stadgats till förmån för kloster och kyrka (K. B. XXIV) innebär en afvikelse från äldre rätt.

I Ärfdabalken XI heter det nämligen: "nu må man ej gifva jord eller annat gods undan rätt arfvinge", och därefter tillägges betecknande nog: "såsom förr var i lagen". Utveck-

[1] Påfven Innocentius III klagar i skrifvelse af den 10 mars 1206 öfver att lagmännen fasthålla vid denna "consuetudo perversa". Sv. Dipl. I: 131.

[2] Jfr Östgötalagen K. B. XXIV. Där gifves följande förklaring af hufvudlott: "Þæt ær en huwuþ lutær, sua manga arftaka sum han hauær Þa ma han giua slikan lut sum en Þerra takær". I yngre Västgötalagen heter det däremot i K. B. XL, att hufvudlott är "swa mykin lot manne bær til" med tillägget, för det fall att samtliga arftagare äro kvinliga: "Ær Þæt alt qvindi gifui sua mykit sum enna thera bær til".

lingen har gått från den ståndpunkt, hvarom äldre Västgötalagens kyrkobalk bar vittne, hän mot Östgötalagens kyrkobalks. De ur Östgötalagens ärfdabalk citerade orden påminna om den äldre ståndpunkten, och inom denna lag inträder således en motsättning mellan kyrklig och borgerlig rätt.

Smålandslagens bestämmelser tyda på gammalt ursprung och erinra genom sin formulering och den starka inskränkningen af den fria dispositionsrätten, när arfvinges samtycke saknas, om den äldre Västgötalagens ståndpunkt.

Blott en tjugofjärdedel af ägande jord har man rätt — ifall arfvinge säger "nej" — att som själagåfva gifva till kyrkan.[1]

Till Götalagarne räknas äfven *Gotlandslagen*. Enligt densamma äger man gifva till kyrka en tiondel af sin egendom, äfven utan släktingarnes samtycke. Det synes gälla både börde- och aflingejord.[2]

I *Uplandslagen* ha samlats utförliga gåfvo- och testamentsbestämmelser i dess K. B. XIV.

Här möta åtskilliga afvikelser från kanonisk rätt. De synas tillkomna i syfte att värna om bördejorden.

I händelse af arfvingens samtycke är ingen begränsning satt för bortgifvande af jord.

När däremot detta nekas eller af en eller annan anledning uteblir, träda inskränkningarne i testamentsfriheten beträffande bördejord skarpt fram. Då är "laga gåfva" endast hvar tionde penning, vare sig gifvaren äger mer eller mindre. Är arfvejorden på så sätt värnad, gifves däremot beträffande aflinge — d. v. s. själfförvärfvad jord — rätt att för sin själ bortgifva allt. Denna rättighet innebär — som additamentet till Uplandslagen visar — en utvidgning till kyrkans förmån af rätten att bortgifva i händelse af sjukdom, enär

[1] Smålandslagen K. B. XV.

[2] Testamentsfriheten på Gotland synes i äldre tider varit mera inskränkt.

man eljest under sjukdom ej ägde bortgifva något utan arfvinges samtycke.[1]

Af öfriga Svealagar har *yngre Vestmannalagen* nästan ordagrant upptagit Uplandslagens bestämmelser.

I *äldre Vestmannalagen* eller Dalalagen ger texten anledning till osäkerhet.

Gränsen uppåt i fråga om gåfva af jord är satt till 3 mark, vare sig man äger mer eller mindre.

Har detta gällt både börde- och aflingejord (eghur sinar)? Och har undantaget, som göres till förmån för kyrka och

[1] Additamentet till K. B. XIV (Schlyters ed. sid. 276).

Ur K. B. XIV må, då dessa stadganden gällt ända in i Karl XI:s tid, följande utdrag i öfversättning anföras:

Nu vill någon gifva sina ägodelar till kyrka eller kloster; han har makt att gifva vare sig han vill åt presten till föda eller åt kyrkan till skrud.

Nu säger presten eller kyrkovärdarne mera vara gifvet, och det nekas; lefver den som gaf, då äger han vitsorda, huru mycket han gaf. Nu kan den vara död som gaf; om hans arfvingar säga nej till (gåfvan), då skall kyrkan värja med fastar, med dem som tillstädes voro; och så många fastar skola vara vid gåfva som vid köp; hvarje gåfva efter som hon är till.

Gifver man för sin själ ägodelar till kyrka eller kloster; är rätte arfvinge tillstädes och är han till vett kommen; säga båda ja därtill; äro fastare närvarande och fullt laga former iakttagna (enligt Schlyter), stånde det fast och fullt, huru mycket han än gifver.

Nu säger arfvinge nej därtill; eller är ej närvarande; eller är omyndig; eller är afvita; då må man ej mer gifva än hvar tionde penning af det han har af gammal börd, vare sig han har mindre eller mera; det är laga gåfva.

All aflinge jord må man gifva för sin själ. — — —

— — — Nu gifver man mera än laga gåfva. Klandrar det någon inom natt och år, gånge åter allt det som är öfver laga gåfva. (Nu) kan arfvinge vara fången eller utomlands eller omyndig; då stånde godset i taka händer; — — —

Klandrar ingen inom natt och år med de skäl (?), som nu äro sagda, då behålle kyrkan fast och fullt, det hon har fått. — — —

§ 2. Nu tvista prest och kyrka; prest säger honom vara gifvet till föda och kyrkan henne till skrud; lefver den, som gaf, hafver han makt hemula hvem han hellre vill (skall få); är ej den till, som gaf, vittne då tolf män af socknen, hvilkendera det med rätta hafva skall, och må presten nämna halfva nämnden och kyrkan halfva.

kloster, gällt denna gräns uppåt, äfven i händelse af att närmaste arfvinges samtycke uteblef?

I *Helsingelagen* framträder i än högre grad än i Uplandslagen månheten att värna om släktjorden.

Där är ett fixt maximum satt — än lägre än i Dalalagen. Det är 16 öre, d. v. s. 2 mark, när det gäller bördejord och arfvinges samtycke saknas.

Beträffande aflingejord stadgas, att den må bortgifvas "efter synum" d. v. s. efter eget skön.

Södermannalagens stadganden om testamente och gåfva till kyrka hafva med anledning af den strid, de väckt, undantagits från den af konung Magnus Eriksson 1327 gifna stadfästelsen af lagen. Enligt dess K. B. XII f. kunde man endast bortgifva hvar tionde penning af bördejord.

Stadgandena om själagåfvor bestående i aflingejord synas otydliga, men tyckas i allmänhet afsett en inskränkning i förfoganderätten. I deras nuvarande form synes i dem en eftergift för kyrkan gjorts. Så heter det i slutorden: "All aflinge må man för själ sin gifva, om han vill".

* * *

Under medeltiden gjordes ofta gåfvor och testamenten utan att beledsagas af skriftliga dokument. Man var därför angelägen att gifva åt handlingen en offentlighet, hvarigenom dess tillvaro skulle kunna styrkas.

Det var därför stadgadt, att gåfva och testamente af jord skulle ske vid tinget eller inför kyrkoförsamlingen.[1] Till eller vid kyrkan förlades ock oftast gåfvohandlingen.[2]

[1] Additamentet till Uplandslagen, Schlyters ed. sid. 276: "allæ þe iorþ man giwær fore sjal sinæ þe skulu giwæs a þingi. ællr fore kirkiu sokn. æn han ær hell ok osjukær".

[2] Från ransakning år 1489 angående Brunflo kyrkas ägor må ur ett vittnesmål anföras: "Svarte Tyvadh stodh uppa kyrkvallen i Brunflo ok gaff Brunflo kyrkio halfva sino fiska som hæter Gimmadal båda land ok vatn med allom sinom tillegom". Efter Thulin, Eccl. Bost. III 146 f.

Ofta utsäges vid gåfvohandling om platsen: in ecclesia; ante foras ecclesiæ; ante ostium ecclesiæ; apud ecclesiam.

Var gifvaren sjuk eller hade han förfall, kunde gåfvan ske annorstädes, men i dylik händelse skulle vittnen närvara, liksom ock dispositionsrätten var mera inskränkt.

Det synes, som man äfvenledes genom stränga bestämmelser om vittnenas antal ville skydda jorden, i synnerhet bördejorden. Kanoniska rätten fordrade endast 2 à 3 vittnen [1], men om ock vissa landskapslagar hafva följt detta stadgande [2], så fordras t. ex. i Uplandslagen icke mindre än 12 vittnen enligt regeln "swa mangi fastær aghu wiþ giæff wæræ sum wiþ kiöp". I händelse af tvist skall kyrkan således enligt denna lag värja sin rätt med tolf s. k. fastar.

Det är ej sällan, som vid gåfva af jord blifvit fäst ett villkor om *lösningsrätt* af jorden, vanligen till visst utsatt pris och inom viss tid. [3]

En sådan lösningsrätt af bördejord, skänkt till kyrka, är ock förbehållen i vissa landskapslagar, så t. ex. i Södermannalagen K. B. XII åt ej närvarande arfvinge och åt arfvinge, som ej lämnat eller kunnat lämna sitt samtycke. Tiden för denna rätt är satt till "natt och år". [4]

Det förekommer ock, att gåfva af jordegendom till kyrka, hvilken gåfva egentligen är ett testamente, d. v. s. borde träda i kraft efter gifvarens död, iklädes formen af gåfva "inter vivos", d. v. s. eganderätten påstås redan under lifstiden öfvergått. Man gifver egendomen till kyrka men för-

[1] Decretal., Lib. III, tit. XXVI de testam., cap. 11, efter Matth. Ev. 18: 16. Kanoniska rätten talar ock om testamente inför presten och två eller tre vittnen = testamentum coram parocho et testibus.

[2] Jfr Yngre Västgötalagen K. B. 60: med tvenne eller trenne vittnen; i Helsingelagen fordras om gåfvan öfverstiger "laga gåfva" 12 fastare; eljest nöjer sig lagen med 2 ojäfviga män och presten.

[3] År 1438 $^{2}/_{11}$ gifves jord till Asby kyrka (Ögl. län) och under prestens bord — lösningsrätt 100 mark sv. pengar; år 1465 u. d. gifves jord till samma Asby kyrka och till prestens bord — lösningsrätt förbehålles. Efter Hildebrands saml. till Sv. Dipl. i Vitterhetsakademien.

[4] Jfr ock Västgötalagen II, K. B. 68.

behåller sig rätt att under lifstiden inneha och njuta afkomsten af densamma.

Understundom afstod man ock från innehafvet och nöjde sig med en billig afkomst under gifvarens, makens eller annan närastående lifstid.

Ofta ordnades därvid så, att i afkomstens ställe trädde underhåll. Det är något motsvarande det ännu i våra dagar förekommande s. k. undantaget, hvilket synes under medeltiden varit mycket brukligt, och om hvilket lagstiftas redan i landskapslagarne.[1] Oftast gälla emellertid dylikt aftal klostren. Men bref på dylik villkorlig gåfva äfven till kyrka finnas bevarade, såsom t. ex. det bekanta brefvet af den 23/5 1431 å Ekenäs gård till Kils kyrkas prestbord i Värmland.[2]

Utökning af det ursprungliga prestbordets jord har ej sällan skett genom *köp*.

Understundom är det sockenboarne, som af en eller annan anledning inköpa jord att läggas till prestgården, understundom kyrkan själf. De penningar, som en sockenkyrka kunde få genom sin andel i tionde, genom arrendeinkomst, genom gåfvor och på annat sätt, stego ibland utöfver hvad behofvet närmast kräfde. I en tid, då ränta å utlånta pengar ej togs af kyrkan, kunde genom inköp af jord ett kapital göras fruktbärande, enär alltid arrendeinkomst kunde påräknas.

Så har ock mången skuld till kyrkan utjämnats genom öfverlåtelse af jord.

Nära detta står att förvärf af jord för kyrka föranledts däraf, att jorden ställts såsom säkerhet eller *pant* för erhållet lån.[3] Kyrkan har, då panten ej inlösts, öfvertagit som sin

[1] Se Uplandslagen m. fl. Jfr Västgötalagens "flatfara".

[2] Intaget i Handl. rörande Skandinaviens historia, Del. 12, Sthlm 1825.

[3] Jord kunde ofta pantsättas till säkerhet för det riktiga utgåendet af i testamente gifna penningemedel.

egendom den pantsatta jorden.[1] Ej ringa jord har på dylikt sätt tillförts kyrkan.

Pant i jord kunde ock erhållas genom bristande erläggande af föreskrifna afgifter till kyrka och prest.[2]

Äfven under form af *byte* af ägor har tillökning vunnits i prestgårdsjorden. Ägoutbyten liksom byten af hela gårdar ha ofta förekommit i syfte att bringa jorden i bättre läge.

Men understundom ligger en annan afsikt bakom. I bytet har kunnat ingå en gåfva till kyrkan eller presten, ehuru handlingen af en eller annan orsak gifvits bytets form.

För byte af kyrkojord gällde för öfrigt som regel, att byte endast fick ske mot lika eller bättre. Det var samma regel, som gällde för förmyndare vid handel med myndlings gods. Det heter också i Östgötalagen: "firi þy at ughurmagha köp ælla kirkiu ma egh annurlund köpa utan til bætra".[3]

Genom *nyodling* har den ursprungliga åkerarealen å en prestgård ej sällan vunnit tillökning. De dagsverken, som presten ägde få af sockenbönderna[4], voro ofta mer än tillfyllest för den jord, som redan var uppodlad, och den öfverflödiga arbetskraften blef lämpligen använd till nyodling.[5] Denna har äfven kunnat upptagas utom prestgårdens råmärken med den rätt, som under medeltiden stod nyodlaren öppen.

[1] Enligt yngre Vestmannalagen skulle pantsättning ske offentligen vid kyrkan eller på tinget. J. B. X.

[2] År 1401 tages pant i jord för en död mans lägerstad, 3 mark för Asby kyrka och 3 mark för presten. Hildebrands saml. till Sv. Dipl. Del IV i Vitterhetsakademien.

[3] Östgötalagen Eghna sal., XX.

[4] Jfr additamentet till Uplandslagen: Alle soknamen skula hjelpa sinom soknaprest eth daxwerke um höstin.

[5] Jfr Thulin, Eccl. bost., I, XXIX—XXX — — — "på sätt framgår af i behåll varande kartor före skiftena, jämväl i socknar, där bostället fortfarande ansågs ligga inom visst byalag, t. ex. Bergsjö och Hassela, läget af dess inägoskiften dock antyder, att de tillkommit eller *åtminstone tillökats genom uppodling af lämpliga områden*, sedan det byalag, hvilket bostället tillhörde, redan var i hufvudsak färdigbildadt". (Kursiv. af förf.)

Med jord ha ock ofta *böter* betalats eller eljest ådömda straff för vissa förbrytelser sonats. I dessa penningknapphetens tider tillgreps ofta jord som betalningsmedel vid böter.

Vid den ransakan, som år 1686 hölls angående kyrkans i Hille (Gestrikland) och dess prestbords ägor enligt en förteckning af år 1319 i nämnda kyrkas kyrkobok [1], uttalade nämnden som sin mening, att dessa ägor donerats till kyrkan eller presten af byarnes skattelagda ägor på så sätt 14 kap. kyrkobalken förmälde eller att de kommit därunder *propter transgressiones.*

Propter transgressiones, d. v. s. på grund af öfverträdelser, har jord kommit in under kyrkan enligt nämndens mening. Vi erinra härvid om t. ex. stadgandet i Uplandslagen K. B. XVII: "Hvar sum dræper man syknæn dagh, böte kirkiunni Þre markær. [2]

Nu nämnda sätt att betala med jord i stället för med pengar kan gifva bidrag till förklaring af det förhållandet, att mången liten jordlott på stort afstånd från kyrka och prestgård kommit att ingå i kyrkans jord.

Så tillkommen kyrkojord synes ej sällan gått till den för prestens underhåll afsedda. Denna kunde nämligen redan under medeltiden vinna tillökning därigenom, att vid sockenkyrkan ofta fanns jord, afsedd för annat ändamål, hvilken likväl på ett eller annat sätt kom att dragas in under den till prestens underhåll afsedda jorden. Framförallt underlättades detta däraf att sockenpresten hade förvaltningen af de olika slagen jord och uppbar af bådadera inkomsten. [3] Dessutom kunde i gåfvobref och upplåtelsehandlingar af-

[1] Enligt uppgift skall denna förteckning tagits ur gamla kyrkoboken och inklistrats i den nya. Se Thulin, Eccl. Bost. I: 13 ff.

[2] Jfr ock K. B. XV, § 5, slutet.

[3] Jfr Västgötalagen IV, § 57: Item si quis dederit ecclesie unicum agrum vel unicum pratum pro sepultura aut aliomodo, sacerdos ad usus suos habere debet, donec ecclesia necesse habuerit vendere pro reparacione sua et non ulterius.

fattningen mången gång gifva anledning till en viss villrådighet i fråga om jordens ställning.[1]

Under sådana förhållanden blef gränsen, mellan hvad som hörde till prestgården och öfrig kyrkojord, lätt nog flytande, och voro sockenbönderna ej på sin vakt, kunde hända att såsom prestgård kom att räknas jord, som ej var därför afsedd.[2]

I sammanhang härmed kan anmärkas det förhållande, att jord, som presten inom socknen ägt såsom enskild vid sidan af prestgårdsjorden, vid hans död kunnat öfvergå till efterträdaren och inlemmas i prestbordet, därest ej arfvinge fanns eller af någon anledning ej kom att bevaka sin rätt.

Under den osäkerhet, som rådde i stadgandena om kvarlåtenskap efter prest[3], kunde sådant lätt inträffa.

I Helsingelagen finns det stadgadt, att kyrkan skulle ingå som arftagare till hälften af det, som presten genom sin tjänst vid kyrkan förvärfvat.[4] Så får därför antagas hafva skett i denna lags tillämpningsområden Norrland och Finland.

Äfven i det öfriga Sverige har under tidigare medeltiden

[1] I tvenne handskrifter till Uplandslagen (se Schlyter, Upl.l. s. 50, not. 47) finnes en föreskrift, att i händelse kyrkan blott är nämnd och icke presten, denne likväl skulle taga hälften med kyrkan, men var presten i så fall pliktig att innesluta den döda i bönen.

[2] Om säkerhetsåtgärder för att förekomma detta, se längre fram. — Ofta är i gåfvobref fördelningen mellan kyrka och prest uttryckligen föreskrifven. Se t. ex. i gåfva till Asby kyrka (Östergötl.) 1465 u. d. — — — "helfftina till kirkione ok helfftina under prestens bord" — — —; i gåfva till Örtomta kyrka (Östergötland) 1395 $^{31}/_{1}$: Item ecclesiæ Øratompta et curato ibidem unum attungum i Kætilstadhum sepedicte parochie medietatem scilicet ecclesie et medietatem curato. Reg. eccles. lincop. fol. 211 i R. A.

[3] Liknande osäkerhet förefanns i öfriga Europa. Några enhetliga principer voro ej genomförda. Stor godtycklighet rådde, och lekmän och staten tillvällade sig understundom arfvet. Jfr Jus spolii m. m. Richter-Dove-Kahl, Lehrbuch des kath. u. evang. Kirchenrechts (1886), sid. 1333 ff.

[4] Helsingelagen K. B. V, § 1: "Hafver han gods aflat af samma kyrka, då tage hälften kyrkan och hälften presten eller hans arfvinge".

liknande bruk varit rådande. Därom vittnar Telgekonciliet år 1279.[1]

Samma koncilium föreskrifver i samband med för framtiden ändrade bestämmelser om kvarlåtenskap efter prest upprättande af en inventarieförteckning.[2]

Om detta inventarium af lefvande och döda föremål, hvilket borde vara till finnandes vid en prestgård, heter det i Västgötalagen K. B. 73, § 3: "Nu kan sua uæra, att præster taker nocot före sik æptir annan præst, thæt inventarium kallas, giælder præster ey thæt, mæthan han liuer, þa giælde hans arfua þæt *oc thær köpes jorth mæt undir præstins borth*". I samband med stadgandena om kvarlåtenskap efter prest[3] finnes samma bestämmelse i Västgötalagens additament.[4]

Så har på detta sätt äfven till följd af lagstadgande ur prests kvarlåtenskap jord tillförts prestgårdarne.

* * *

När prest genom testamente själf ordnat om dispositionen af sin egendom, har han ofta ihågkommit det ämbete, han själf tjänat.[5] Nära till hands ligger att såsom orsak

[1] De bonis clericorum decedencium — — — clerici nunc in beneficiis ecclesiasticis constituti tam indigene quam extranei dimidietatem bonorum mobilium et immobilium intuitu ecclesie adquisitorum testandi, donandi, legandi seu alias ordinandi pro libito voluntatis liberam habendi facultatem. *Reliqua vero medietas futuro remaneat sacerdoti.* Reuterdahl, Stat. syn., s. 32.

[2] Jfr fortsättningen af ofvan citerade Telgekonciliet 1279: "De bonis autem eorum qui in posterum in ecclesiis ruralibus instituti sunt — — —

[3] Västgötalagen IV: 89 f.: De hereditate sacerdotum — — —

[4] Västgötalagen IV: 95: Item si sacerdos recepit inventarium et non solvit ante mortem tunc solvet heres et cum hoc ementur prædia ad mensam sacerdotis.

[5] Några fall må anföras: 1314 $^{11}/_{6}$, Sv. Dipl. III: 2596; 1318, III: 2130; 1319 $^{31}/_{3}$, III: 2189; 1330 $^{28}/_{7}$, IV: 2791; 1353 $^{30}/_{12}$, R. A. P. I: 150; 1357, I: 342; 1368, I: 831.

därtill se en förefintlig önskan att förbättra sina efterträdares inkomster och af dem blifva ej blott i själamessa, utan ock i tacksam erinran ihågkommen. I liknande syfte kan prest redan under lifstiden bidragit till prestgårdsjordens utökning.[1]

Hvad som så under medeltiden på olika sätt lades till den ursprungliga prestgårdsjorden, kunde understundom vara högst ansenligt.

Den i det föregående omnämnda förteckningen från år 1319 å Hille kyrkas i Gestrikland ägor visar, hvad denna kyrka förvärfvat.[2] Såsom ett annat exempel kan anföras Asby kyrka i Östergötland.[3] Det är ej ofta såsom i sistnämnda fall en stor del af själfva fångeshandlingarne i sin skriftliga lydelse bevarats intill våra dagar.

I regel hafva väl prestgårdarne vid medeltidens slut öfverskridit den i landskapslagarnes kyrkobalkar fastslagna minimiarealen. Någon gång, men säkerligen mera sällan, har ej ens denna uppnåtts.

Stor olikhet har därför vid medeltidens slut varit rådande i fråga om sockenkyrkornas ekonomiska ställning; den ena kyrkan har innehaft stor rikedom, under det den andra haft det synnerligen torftigt. Detta har inverkat på pastors inkomster, och var skillnaden, mellan hvad olika prestgäll kunde inbringa, oerhördt stor och detta ej minst beroende på den jord, som hörde till prestgården.

* * *

Ej blott den dåtida fördelningen af jorden inom byalagen bidrog till att prestgårdens ägor voro kringspridda, därtill bidrog äfven — såsom förut nämnts — det sätt, hvarpå prest-

[1] Jfr Thulin, Eccl. Bost., I, XXIX, not. 2.

[2] Se Thulin, Eccl. Bost., I, sid. 13 ff.

[3] Handlingar rörande Asby kyrka och prestgård i Sv. Dipl. af $^{22}/_{2}$ 1341 och $^{25}/_{2}$ 1345; i Hildebrands samlingar till Sv. Dipl. af $^{27}/_{10}$ 1359; $^{5}/_{4}$ 1360; $^{31}/_{3}$ 1361; $^{5}/_{3}$ 1382; $^{18}/_{2}$ och $^{19}/_{2}$ 1382; u. d. 1401; $^{15}/_{6}$ 1422; $^{8}/_{4}$ 1433; $^{19}/_{5}$ 1434; $^{2}/_{11}$ 1438; $^{21}/_{12}$ 1441; u. d. 1465.

gårdarne merendels kommit till, och äfven det sätt, hvarpå de ofta nog vunnit sin tillökning.

Presterna sökte emellertid genom ägoutbyten o. dyl. så mycket som möjligt sammanföra de till prestbordet och kyrkan hörande lotterna till ett helt. Redan tidigt ha vi vittnesbörd härom. Och åter och åter möter oss i bevarade medeltida rättshandlingar dylika byten och skiften, hvilka tillkommit i nu nämnda syfte.

* * *

Den jord, som hörde till en prestgård, har i fråga om den rätt, som följde med den, varit likställd med annan. Ingick jorden i ett byalag, har den som annan jord haft sin rätt till byalagets skog, bete och vatten.

Möjligen synes yngre Västgötalagen häri göra ett undantag, när den till bestämmelsen om ett halft markland åker och 20 lass äng såsom utgörande minimum af prestgårds inägor lägger "oc attunda loot attungs til utskipte".[1]

Är den vanligen förekommande tolkningen af detta lagställe den riktiga, är den rätt till utägorna, som för prestgården angifves, beräknad efter en vida lägre måttstock, än den åkerns och ängens storlek borde göra den berättigad till, nämligen efter hvad man minst borde äga i byn för att göra intagor å samfäld mark, för att få mera otvunget tillgodogöra sig fördelen af andel i den gemensamma skogsmarken och ej behöfva nöja sig med blott vitsord "til löf oc loc oc undir viþu", etc.

Därtill fordrades eljest blott att i åker äga ett öresland — d. v. s. fjärdedelen af hvad som i allmänhet gällde såsom prestgårdens minimiareal — och sex lass äng.[2] Disproportionen synes allt för stor för att ej ge anledning till tvifvelsmål.

I öfriga lagar möter ej denna inskränkning i prestgårdens rättigheter. Efter inägorna, vare sig dessa betecknades på

[1] K. B. II.

[2] Yngre Västgötalagen J. B., XIX; jfr äldre Västgötalagen J. B. VII: § 3

ena eller andra sättet, har lotten i utägor med säkerhet beräknats redan under medeltiden.

I Kristoffers Landslag, B. B. kap. 11, heter det: "Nu wilja bönder aldina scog sin j helgd lysa oc swin a han skipa, them scal man skipa epter örtugom oc örom, marc landom oc aatungom, epter thy som huar j scoghe aaghir". Och i samma balks kap. 6: "tha scal aaker epter tomt læggia" — — — "Aker ægher ængh til sigia, ængiategher scogteghe, scogh teghir rör teghe, rör teghir a watn wth".

Hvad så varit gällande för jorden i allmänhet, har gällt, äfven om densamma innehades af prest. Ett uttryck härför återfinnes i Smålandslagens K. B. XI, där såsom regel angifves: — — — "j jorthælaghum tha aa præster meth os wara i lekmannæ laghum".

ÄGANDERÄTTEN

TILL

PRESTGÅRDARNE

ENLIGT

ALLMÄNKYRKLIG OCH KANONISK RÄTT.

När vårt folk trädde in som kristet vid sidan af Europas förutvarande kristna, hade bland dessa redan utvecklats ett kyrkans rättssystem, den s. k. *kanoniska* rätten. Dess rättssatser — så kräfde kyrkans uniformitet — skulle inom kristenheten gälla som kyrkans lag.

Äfven i vårt land har kanonisk rätt trängt in. Vid utländska universitet ha vår kyrkas ledande män införts i kanonisternas läror. Det lägges biskopar och prester på hjärtat att studera kyrkans lag.[1]

Då det gäller att klargöra den medeltida uppfattningen af prestgårdarnes ställning och äganderätten till dem, blifver äfven för vårt land af grundläggande betydelse, hvad den kanoniska rätten lärer.

Men här möter ett invecklad problem, som länge varit föremål för de lärdas strider. Den kanoniska rätten gifver nämligen ej ett uttryckligt svar på denna fråga. Olika tiders uppfattning kunna vi där skönja. Det gäller att ur de olika bestämmelserna utläsa den rättsåskådning, som från vårt lands inträde i kristenheten intill medeltidens slut varit den härskande inom kyrkan.

En historisk utveckling har detta äganderättsbegrepp genomlupit, och det kan hafva ett visst värde för den föresatta frågans riktiga afgörande att genomgå grunddragen i denna utveckling.

* * *

[1] Jfr kyrkomötet i Skenninge år 1248. Sv. Dipl. I: 359.

Inom det romerska världsriket ägde kyrkan ej före Konstantin den stores dagar rätt att besitta egendom, med andra ord, kyrkan existerade ej för den romerska staten såsom ett rätts- och förmögenhetssubjekt. [1]

Däraf kom det sig, att de kristna församlingarne dessförinnan måst anförtro sin egendom åt en person, som inför den romerska staten stod som dess ägare. Det var åt *biskopen*. Till kyrkans och de fattigas tjänst skulle förmögenheten af honom förvaltas.

Genom Konstantin den store skedde en förändring i kyrkans ställning. Han gaf hvarje kyrka rätt att mottaga testamenten och tilldelade i öfrigt kyrkan flera förmåner. Dessa blefvo allt talrikare under de efterföljande kejsarne, i synnerhet under Theodosius den store.

Kyrkan blef ett af staten erkändt förmögenhetssubjekt med förmåga att själf besitta egendom. [2]

Men fortfarande kom liksom förut biskopen att betraktas såsom innehafvaren af biskopsdömets förmögenhet, om ock detta innehaf naturligtvis ej var personligt, utan för kyrkans räkning. [3]

Under de fem första århundradena har biskopsdömet egentligen utgjort en församling med biskopen som dess ledande prest. Om ock inom detsamma flera kyrkor uppstått, ordnades och leddes gudstjänsten af biskopen, liksom han ock förvaltade hela biskopsdömets förmögenhet och åt sina medhjälpare i tjänsten utbetalade lön (= stipendium).

När kristendomen inplantades i den germanska folkvärlden i Europa, möttes den där af förhållanden i många afseenden

[1] Redan Licinii edikt år 314 hade förordnat om återlämnande till de kristna församlingarne af de egendomar, som blifvit dem frånhända. Jfr Lactantius, de morte persecut, 48.

[2] I Licinii ofvan nämnda edikt af år 314 synes den romerska rättens korporationsbegrepp tillämpadt på de kristna församlingarne.

[3] Ur Statuta ecclesiæ antiqua; c. 31: "— — — ut Episcopus rebus ecclesiæ tanquam *commendatis*, non tanquam propriis utatur", efter Bruns Canones apostolorum et conciliorum veterum selecti., Berolini 1839. II: 144 f. Jfr Decreti II pars, causa XII, quest I, c. XXVI f.

vidt olika de gamla kulturfolks, där den förut härskade. Många af de nedärfda grundsatserna måste därför släppas eller modifieras och nya ordningar tillskapas. Så skedde ock på det ekonomiska området.

Redan tillförne hade inom biskopsdömet kunnat uppstå lokalkyrkor med egna prester. Nu blef detta det vanliga.

Framför allt verkade afstånden inom de vidsträckta biskopsdömena, att utvecklingen gick i denna riktning.

Kravet på fast bostad åt presten vid lokalkyrkan medförde, att i den lön, som af biskopen utskiftades åt presterna, ingick allt oftare en kyrkans jordegendom, som lämpade sig till boställe.[1] Detta berodde emellertid ej blott därpå att prestens bofasthet gjorde ett sådant anordnande önskvärdt, utan ock därpå att den knappa penningtillgången inom germanvärlden gjorde ett sådant aflöningssystem till det där brukliga.

Således har sedan 5:te årh. till en början af biskopsdömets jordagods jord genom förläning upplåtits till prestbord.

För att beteckna prestens ställning till den så af honom innehafda jordegendomen användes det från den romerska rätten lånade begreppet "precarium". Genom användandet af detta ord betecknades, att innehafvarens ställning till jordegendomen var af mera tillfällig art, ej en ägares.

Men biskopsförmögenheten visade sig snart otillräcklig för de stora kraf, som ställdes på densamma.

Det blef därför nödvändigt att ålägga dem, som ville bygga en kyrka, att själfva förse presten med lämpligt boställe. Denna fordran kunde så mycket mer hafva fog för sig, som inom Västerlandet områdena omkring lokalkyrkor med egen själasörjare allt mer afskildes såsom egna församlingar med en viss självständighet gent emot biskopskyrkan. Denna frigörelse drog på det ekonomiska området med sig, att lokalkyrkorna alltmer kommo att betraktas som självständiga rättssubjekt, att de kunde förvärfva "suo jure" och

[1] Jfr påfven Symmachi bref af år 502.

att således gåfvor och testamenten till lokalkyrkan ej längre egentligen betydde förvärf för biskopskyrkan.

Sedan gammalt hade i Spanien gällt som rättsregel, att gåfvor och testamenten till en lokalkyrka ej fingo af biskopen indragas till biskopskyrkan. Denna rättsregel upptogs och bekräftades på 9:de konciliet i Toledo år 655. Den blef sedermera gällande äfven för frankiska riket och sedan för hela västerländska kyrkan.

Därmed var ett stort steg taget fram mot lokalförsamlingarnes självständiggörelse i ekonomiskt hänseende.

Till denna bidrog i ej ringa mån lagstiftningen under karolingiska tidehvarfvet med dess ovillkorliga kraf på hvarje församling att hafva en prestgård till kyrkan.[1]

Då nu församlingarne eller enskilda öfvertogo skyldigheten att förse kyrkan med prestgård[2], verkade deras upplåtelser helt naturligt därhän, att den gamla uppfattningen af lokalkyrkornas förmögenhet såsom ingående i biskopskyrkans i hög grad försvagades, och jord som en gång upplåtits ur biskopsförmögenheten begynte äfven betraktas som lokalkyrkans egendom.

Biskopens anspråk stötte ofta på motstånd i synnerhet från enskilda upplåtares sida.

Men lokalkyrkans kamp för sin ekonomiska självständighet blir ej en kamp blott gent emot biskopsdömet, utan ock mot just dessa enskilda jordupplåtare eller kyrkopatroner.[3]

Hafva än dessa privata egendomskyrkornas patroner — såsom Stutz påvisat[4] — haft sin stora betydelse för brytandet af biskopens "allenaherravälde" i de ekonomiska frågorna inom kyrkan — denna deras betydelse får dock ej

[1] Se ofvan sid. 10 f.

[2] I kanonisk rätt framstår anskaffandet af prestgård såsom en privat akt; jfr Decreti pars III, de consecratione, dist I, c. 9.

[3] Jfr till framställningen om patronatet J. A. Thurgren, Om patronatet. Akad. afh. 1855.

[4] Stutz: Geschichte des kirchlichen Beneficialwesens, Berlin 1895.

öfverskattas[1] — hafva de likväl själfva utgjort en fara för lokalkyrkornas frihet.

Redan under det karolingiska tidehvarfvet hade de enskilda kyrkoägarnes öfvergrepp framtvingat en lagstiftning inom den frankiska kyrkan. Så blef förbjudet att dela en kyrka mellan flera arfvingar, biskopen fick rätt att vaka öfver egendomskyrkornas gudstjänst, presterna ställdes mera under biskopens tillsyn och de kunde ej utan biskopens samtycke till- eller afsättas af patronerna, ofria fingo ej tagas till presttjänst o. s. v.[2]

Äfven den förut omnämnda lagstiftningen från samma tid angående prestgård och bestämmelserna om, att den samma skulle vara minst en "*mansus*" hade sin stora betydelse för sockenprestens frigörelse i ekonomiskt hänseende från ett nesligt beroende af godsherren. Uti "Die wirthschaftliche Tätigkeit der Kirche" (2. bandet, Leipzig, 1905) säger Sommerlad, sid. 178: "— — — es war eine endliche Erlösung der Eigenkirchenpriester aus lähmender wirthschaftlicher Abhängigkeit, wenn ihnen allerdings auf Kosten der grundherrlichen Kirchenrente durch die Dotierung jeder Eigenkirche mit einem dienstfreien Mansen ein Daseinsmindestmass garantiert — — — wurde."

Så snart löstes emellertid ej kyrkoegendomen från detta beroende. Det dröjde ännu ett par århundraden. Det behöfdes en kyrklig maktfullkomlighet sådan som påfvemakten blef i samband med den s. k. investiturstriden.

Denna kyrkans kamp för genomförande af Clugnyrörelsens program — kyrkans frigörelse från hvarje beroende af det världsliga — har dragit uppmärksamheten från det arbete mera i det tysta, som bedrefs med samma mål i sikte, sockenpresternas frigörelse från beroende af lekmän.

[1] Stutz synes göra sig skyldig härtill.

[2] Efter A. Taranger: Kirkegodsets Retsforhold. (Særtryk af Norsk Retstidende). Kristiania 1902. — Jfr ock Decreti pars II, causa XVI, quest, XII, c. 36 ff.; Decretal. Greg. IX. Lib. III, tit. XXXVIII, de jure patron.

Det är påfven Alexander III (1159—81), som bringar lösningen af patronatsstriden. Den under denne påfve hållna tredje lateransynoden (1179) beröfvade patronerna all dispositionsrätt öfver kyrkans jord.[1]

Stor betydelse fick ock en rättstvist i England om jus advocationis — så kallades där jordägarens rättigheter öfver de kyrkliga anstalterna. Tvisten hade upptagits och afdömts af världslig domstol. Häremot inlade samme påfve Alexander III protest och gjorde gällande, att jus patronatus blott var ett biting till något som till sin art var andligt, var en jus spirituali *adnexum.*[2] Såsom sådan borde tvisten höra under andelig domstol.

Detta afgörande fick vidt gående följder. Därmed var frågan lagd i händerna på domare, som besjälades af de rättsgrundsatser, som i kyrkans intresse utbildat sig. Af den forna jordägarens rätt blef föga kvar, och hvad som stod kvar, betecknades såsom blott ett accessorium till den andliga rätten. Såsom en kvarlefva, af hvad fordom varit, stod att patronatsrätten alltjämt betraktades som en sakrätt, och denna sin karaktär har den bevarat ända in i våra dagar.

Frukterna af kyrkans seger i patronatsstriden kommo emellertid ej att skördas af biskoparne. Lokalkyrkorna vunno framförallt därpå. Det är hädanefter de, som träda i förgrunden som äganderättssubjekt. Det gäller i synnerhet vid de kyrkor, där gemensamma upplåtelser gjorts af bönderna. För dessa senare blef ofta ej ens den ställning till kyrkoegendomen, som patronatsrätten innebar för den enskilde upplåtaren, bevarad.

[1] Stutz har i sin tillträdesföreläsning, Berlin 1895, belyst den så att säga *inre* sidan af patronatsstriden och låter oss blicka in i, hur det tillgått, när vid de s. k. "Eigenkirchen" den germanska uppfattningen af jordägarens rätt till jorden — hvilken rättsåskådning äfven innebär ett offentligt-rättsligt moment, en "herrlighet", på grund af hvilken jordägaren utöfvade vissa en kyrkomyndighet egentligen tillkommande funktioner — så småningom urhålkades för att till sist kvarstå såsom det af kyrkan erkända patronatet.

[2] Jfr Decretal. Lib. III, tit. XXXVIII, de jure patronatus, cap. 16.

Den självständiggörelse af lokalkyrkorna inom stiftet, som utvecklingen i Västerlandets kristenhet betecknar, medförde, som vi sett, dessas rättssubjektivitet och borde således i grunden ändrat deras förhållande till biskopen. Men den gamla romerskt-kristna åskådningen om biskopen såsom stiftets egentliga prest hade dock ej uppgifvits. Den gäller i viss mån än i dag.[1] Och därför fanns ock uppfattningen af biskopens myndighet öfver hela kyrkogodset inom stiftet kvar. — Ty om å ena sidan utvecklingen från karolingiska tiden förde fram lokalkyrkorna såsom självständiga rättssubjekt, stärktes å andra sidan biskopens myndighet i ekonomiska frågor genom rättsåskådningar, som just från samma karolingiska tid alltmer sätta sin prägel på medeltidens ekonomiskt-sociala lif och hvilka sammanfattas under namnet *läns*väsendet. In på kyrkans område hafva dessa grundsatser trängt och där utöfvat sitt inflytande på kyrkans män och deras åskådning.

En inblick häri skola vi söka gifva i samband med den framställning af det *kyrkliga beneficiet,* som nödvändiggöres af den betydelse, detta begrepp fått i den kyrkligt-ekonomiska utvecklingen.[2]

Redan bland romarne hade de stora jordagodsen — latifundierna — föranledt upplåtelser på längre tid. Den romerska rätten skiljer mellan dominium, äganderätten och possessio, innehafvet.

För att beteckna innehaf af jord såsom af tillfällig natur kallades den, som innehade jorden, "precarius", och för rättsförhållandet, som uppstod mellan honom och ägaren, användes beteckningen "precarium".

[1] Jfr v. Scherer, Von der Processfähigkeit der kirchlichen Institute (Mainz 1882) sid. 17: "Biskopens äldre rätt att eventuellt representera det inom hans stift belägna kyrkogodset har icke upphäfts genom sockenprestämbetets senare utveckling", citeradt efter E. Hertzberg, Om Eiendomsretten til det norske Kirkegods, Kristiania 1898.

[2] Framställningen afser hufvudsakligen de s. k. beneficia minora, hvartill prestgårdarne räknas. Beneficium kom inom kyrkan att betyda *samtliga de med ämbetet förenade inkomster.*

Kyrkan upptog denna terminologi och betecknade, när det blef brukligt, att biskopen förlänade jord till prest inom stiftet, denna upplåtelse med *precarium*.

Från och med det 9:de århundradet användes vid sidan af precarium begreppet "beneficium" som beteckning för den egendom, som var förenad med ett presterligt ämbete, vare sig densamma tillkommit genom upplåtelse af biskopen [1], genom enskild persons uppoffring, eller på annat sätt.

Det är samma ord, som på det världsliga området betecknar, att en länstagare (vasall) mottagit en egendom såsom *"län"* och är den latinska formen för detta ord.

Ursprungligen anger ordet, att hvad som så innehades, var beroende af länsherrens välvilja.

Det sannolika är, att det gamla i kyrkan brukade precariet iförts det inom germanvärlden uppkomna beneficiets klädnad, men att därvid äfven något nytt tillförts det gamla romerska prekariebegreppet. Presten framstod under den synvinkel, som denna åskådning lade på förhållandena, såsom en blott beneficiarius i förhållande till den af honom innehafda prestgården, under det att en högre myndighet framstår som "dominus".

[1] Friedberg, o. a. a., sid. 503, synes se i användningen af namnet beneficium en antydan, att den hufvudsakliga delen af de andligas inkomstkällor är att söka i "früher vergabten Grundstücken".

[2] Enligt en uppfattning har beneficiet direkt utvecklat sig ur det inom kyrkan under senromersk tid till användning komna precariet. Så Friedberg i sin "Kirchenrecht".

Emot denna åskådning har Stutz uppträtt och förfäktat den meningen, att det kyrkliga beneficiet härstammar från Karl Martells och hans efterföljares dagar (8:de århundradet) och blef först under första delen af 9:de århundradet en allmän kyrklig ordning.

Med den af författaren här ofvan uttalade meningen må jämföras, hvad Sommerlad i sitt ofvan, sid. 53, anförda arbete säger sid. 155: "Die Forschung ist heutezutage darin einig, dass das Lehenswesen aus der Verbindung zweier Bestandsteile erwachsen ist, eines persönlichen (Vasallität) und eines dinglichen (Benefizialwesen). Das letztere, das Institut der Landverleihungen ruht auf römischer Grundlage — — —."

Hade romarne användt begreppet dominium såsom beteckning för äganderätten, sker under medeltiden en vidare utbildning af begreppet. Man skiljer mellan dominium directum och dominium utile. Det förra betecknar äganderätten, det senare brukanderätten.

Detta dominium utile betecknar dock något mer än det gammalromerska usufructus, det innesluter nämligen i sig ett äganderättsbegrepp, nämligen äganderätten till nyttjanderätt. [1]

Med dominium utile betecknas prestens ställning till de med hans ämbete förenade jordegendomarna, vare sig han brukade dem själf eller öfverlämnat dem till en landbo (colonus), som hade usufructus. Denne stod i förhållande endast till sockenpresten. [2]

För att skydda presten gentemot öfvergrepp från öfverordnades sida, liksom ock för att betrygga ämbetets bestånd, utbildade sig under medeltiden vissa rättsregler för det kyrkliga beneficiet.

Såsom allmän regel gällde: "beneficia ne deminuantur", beneficierna få ej minskas.

Beneficiet innebar nämligen en *jus perpetuum,* en bestående rätt, och denna betecknades som en "jus percipiendi fructus ex bonis ecclesiasticis" d. v. s. en rätt att uppbära afkastningen af den kyrkliga egendomen.

De inkomster och ägodelar, som i beneficiet voro på ett *beständigt* sätt förenade med ämbetet [3], de voro det genom det *ändamål,* de hade: att tjäna detsamma.

Så utbildades vissa regler för denna beneficiets perpetuitet. Den var antingen subjektiv eller objektiv.

Den förra innebar, att presten ej kunde beröfvas bene-

[1] Det betecknas af den kanoniska rätten som en "jus in re",

[2] På det världsliga området var det vanliga en tredelning: dominus, beneficiarius, colonus. Colonus var understundom lifegen.

[3] Jfr regeln: "nullum officium sine beneficio, nullum beneficium sine officio".

ficiet. I denna grundsats låg det starkaste värn för presterskapet. Misshag hos öfverordnade, sjukdom, ja, längre tids oförmåga att uppehålla tjänsten kunde ej beröfva presten de med ämbetet förenade förmånerna.

Visserligen kunde han åläggas till en företrädare utgifva s. k pensio, påfven kunde pålägga honom en viss afgift (census) och äfven biskopen ägde under vissa omständigheter en dylik rätt o. s. v. Men trots dessa inskränkningar i hufvudregeln gällde dock denna, och hvad som en gång fastställts såsom ämbetets "portio congrua", fick i intet fall trädas för nära.

Den objektiva perpetuiteten innebar, att beneficiet såsom förenadt med ämbetet skulle bevaras åt detta. De till ett kyrkligt ämbete knutna ägodelarne måste "ex integro" och "sine deminutione" förlänas.

Vid vakans framträdde denna perpetuitets-grundsats. Inkomsterna under vakansen — "intercalaria" — skulle användas antingen för respektive kyrkas behof eller afsättas för efterträdarens räkning. Påfven Alexander III förordnade därom: "aut in ecclesiarum utilitatem expendere aut futuris personis fideliter reservare".[1]

Trots regeln om beneficiets integritet nödvändiggjorde emellertid själavård och kyrkoförvaltning, att åt biskopen lämnades en viss reglerande myndighet öfver beneficierna inom stiftet.

Det kunde därför förekomma förändringar af olika slag i fråga om sockenpresternas beneficier och den därunder hörande egendomen.

De viktigaste formerna för en sådan förändring äro:

translatio beneficii, d. v. s. att biskopen kunde under vissa gifna förutsättningar öfverflytta ett beneficium i dess helhet från en kyrka till en annan. Därmed gick icke beneficiet om intet som rättssubjekt. Det lefde fortfarande som sådant med sina rättigheter och skyldigheter. Vid sidan af denna translatio står

[1] Decretal. Greg. IX lib. I; tit. XXXI; c. 4.

divisio beneficii, d. v. s. ett beneficium delades på två eller flera ämbeten. För att så skulle kunna ske fordrades, att själavården kräfde det. Dessutom skulle den förutvarande församlingen höras.

Vid upprättande af ett nytt ämbete blef kyrkan med det nya beneficiet ett nytt rättssubjekt, skildt från den gamla kyrkan. Stiftelseurkunden skulle innehålla en uttrycklig utsaga, att den nya stiftelsen blef ägare af den stiftelsen donerade jorden.

En tredje art af biskopens disposition öfver beneficiet är *unio beneficiorum*, d. v. s. sammanslagning af beneficier. Förutsättningarne härför kunna vara olika, ett prestbords otillräcklighet, tvenne kyrkors närhet o. s. v. Vid sidan af en sådan "justa causa" fordras att vederbörande intressenter höras.

Unio kan vara af olika slag,

unio subjectiva eller accessoria, (som sker per subjectionem eller per accessionem). Genom densamma lägges ett beneficium såsom *annex* (= filia, ecclesia filialis) till en annan kyrka (= ecclesia mater eller matrix). Det så unierade beneficiet förlorar i viss mån sin självständighet. Emellertid får ej annex-beneficiet sammanblandas med hufvud-beneficiet. Sker det, uppstår

unio translatica eller extinctiva, (som sker per confusionem). De förutvarande rättssubjekten upphöra att existera som sådana och i deras ställe träder ett nytt rättssubjekt. Här blir blott *ett* beneficium, ej som vid unio subjectiva ett hufvud- och ett annex-beneficium.

En ofta förekommande form af unio blef emellertid under senare medeltiden

incorporatio. Genom denna kunde ett beneficiums inkomster varaktigt öfverlåtas åt en kyrklig institution, ett kloster, ett prebende, ja, åt biskopsstolen själf. Härvid kunde det åläggas mottagaren att ombesörja det forna ämbetets förrättningar (incorporatio quoad temporalia et spiritualia), eller kunde för dessa anställas en särskild vicarius efter förslag af beneficieinnehafvaren (incorporatio quoad temporalia). Af

beneficiets inkomster gick i senare fallet en del till vicarius — den s. k. pars congrua — men blef denna ofta mycket knappt tillmätt.

Inkorporationen innebar ej, att det inkorporerade beneficiet försvann som rättssubjekt. Rättsligt sedt skedde ingen konfusion. Men det inkorporerade beneficiet förvärfvade dock icke mer för egen del, utan för det inkorporerande institutet.

Inkorporation blef under senare medeltiden en mycket vanlig företeelse, i synnerhet sedan såsom "justa causa" för densamma blott uppställdes fordran, att behof hos det inkorporerande institutet skulle förefinnas.

Att ett sådant behof förelåg, var lätt att påvisa. Biskopens och kanikers behof kunde lätt nog uppdrifvas. Och så begynte de missbruk med inkorporationer, hvilka i hög grad bidrogo till själavårdens förfall och göra reformationens nödvändighet tydlig för en och hvar.[1]

Slutligen kunde ett beneficium, hvars tillvaro ej syntes fylla ett kyrkligt ändamål, af biskopen nedläggas *(suppressio)* och dess medel af biskopen disponeras för annan kyrklig tjänst.

Genom de här angifna dispositionerna från biskopens sida blef regeln om beneficiets objektiva perpetuitet i hög grad kringskuren.

* * *

Beteckna då dessa dispositioner någon slags *biskopens äganderätt* öfver de s. k. beneficia minora?

De behöfva ej göra det. De kunna blott beteckna den reglerande myndighet öfver den kyrkliga egendomen, hvilken ligger hos biskopen i öfverensstämmelse med kyrkoförvaltningens och själavårdens kraf.

[1] Jfr Luther: An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung.

De beteckna blott, att från ett kyrkligt institut till ett annat öfverflyttas egendom, hvilken dock alltjämt bibehålles åt kyrkan. Så snart det blir fråga om ett afhändande af lokalkyrkans egendom på så sätt, att den ej längre kom att ingå i den kyrkliga förmögenheten, blef biskopens ställning en annan och hans befogenhet inskränktare. Men däraf framgår ock, att för bedömandet af de af biskopen företagna regleringarne af beneficierna inom stiftet ej begreppet äganderätt får blifva grundläggande.

Som regel gällde, att kyrkoegendom ej fick afhändas.[1] Man sökte så mycket som möjligt bevara kyrkogodset för dess bestämmelse.

Under afhändelse inbegreps ej blott försäljning, gåfva eller byte, utan under bestämmelserna för densamma föllo äfven förläning, pantsättning m. m.

Afhändande kan få äga rum, då särskilda skäl föreligga därtill. Sådana skäl äro: att densamma visar sig till fördel för kyrkan, att den behöfves för betalande af kyrkans skuld, att under allmän nöd kyrkan måste utöfva barmhärtighet mot fattiga, att det är fråga om friköpande af kristna fångar o. s. v.

När det är fråga om ett sådant afhändande af en sockenkyrkas jord, är det emellertid ej biskopen som afhänder. Han skall emellertid pröfva de föreliggande omständigheterna och han skall gifva sitt samtycke.[2]

* * *

Af det föregående har framgått, att biskopens makt öfver det presterliga beneficiet var mycket stor. Men trots detta och trots att företeelser under medeltiden[3] verka hän mot

[1] Jfr Extrav. commun. lib. III, tit. IV: de rebus ecclesiæ non alienandis.

[2] Vid sidan af biskopen står domkapitlet. Jfr Decretal. Greg. IX, lib. III, tit. X.

[3] Jfr den föregående framställningen sid. 55.

en uppfattning af biskopen såsom ägare af kyrkogodset, är det endast såsom en med synnerlig stor maktbefogenhet utrustad myndighet, han gör sina dispositioner öfver beneficierna. Dessa äro ej utslag af någon äganderätt, utan denna var och förblef hos de olika kyrkliga institut, vid hvilka egendomarne voro bundna.

* * *

De i kanonisk rätt utbildade rättsreglerna och läran om beneficiet bidrogo i sin mån, att mer än tillförne denna del af kyrkoförmögenheten afgränsades och afskildes från den öfriga och i synnerhet från den del af denna, som under namn af *fabrica ecclesiæ* egentligen afsåg kyrkans byggande och underhåll.

Redan tidigt hade en uppdelning gjorts i kyrkoegendomen allt efter de olika ändamål, den var afsedd att tjäna. I den kanoniska rätten finnes bland dess äldsta stadganden föreskrifter om fördelningen af kyrkoinkomsterna, och skulle en del däraf, ej alltid lika tillmätt, gå till fabrica ecclesiæ.[1]

Med tiden träder fabrica allt mer fram i motsats till den kyrkoegendom, som skulle tjäna ämbetet, ja, de kunde få mot hvarandra stridande intressen.

Såsom beskyddare af kyrkoförmögenheten ställdes sedan gammalt vid sidan af sockenpresten en lekman. Olika benämningar å denne möta såsom "advocatus", "defensor" eller "patronus" och längre fram i tiden "tutor".

Sockenpresten stod såsom beneficiarius i närmare förhållande till beneficiet än till den öfriga kyrkoförmögenheten. Utvecklingen gick väl hän emot en utbrytning af beneficiet, men till ett allmänt betraktelsesätt af beneficiet såsom ett särskildt rättssubjekt *vid sidan af lokalkyrkan* kom det emellertid ej under medeltiden.

Angående *prebenden* finnes visserligen en förklaring af

[1] Jfr Decreti II pars, causa XII, questio II, c. 27 o. 28.

påfven Innocentius IV (1243—1254), att de skulle äga juridisk personlighet och kanonisten Panormitanus († 1445) säger, att denna mening var allmän. Likväl har aldrig en uppfattning om *beneficiet* såsom en självständig juridisk personlighet blifvit kanonisk. Både beneficium och fabrica, fastän inbördes åtskilda, blefvo alltjämt under medeltiden inordnade under lokalkyrkan såsom den för dem gemensamma bäraren af rättssubjektiviteten och hvars förmåga häraf vunnit allmänt erkännande.

* * *

Det har framgått, att under tidernas lopp uppfattningen om prestgårdarnes ställning i äganderättshänseende växlat. Olika tiders åskådningar hafva lämnat spår efter sig i den kanoniska rättens stadganden.

Det bör därför ej förvåna, att — när det gäller besvara frågan, hvem som enligt kanonisk rätt är ägare till kyrkogodset —, svaren utfallit så olika.

Utåt, mot det borgerliga samfundet och enskilda, har kyrkan häfdat sina anspråk på full äganderätt till kyrkogodset, men det har bjudit sig många möjligheter till olika uppfattning om hvem, som inom kyrkans egna råmärken, är bärare af denna äganderätt.

Såsom historisk riktig och i öfverensstämmelse med rättskällorna torde i våra dagar allmänt erkännas den s. k. "*institutteorien*", hvilken ser i den enskilda kyrkoanstalten (institutet) ägaren till den vid densamma bundna förmögenheten.

Att denna teori, beträffande den tid, som här afses, eller tiden från det karolingiska tidehvarfvet intill medeltidens slut, gifver ett fullt historiskt riktigt svar på den förevarande frågan om äganderätten till prestgårdarne, är otvifvelaktigt, denna teoris värde i kyrkopolitiskt hänseende må sedan vara hvilket som helst.

Gent emot institut-teorien står den s. k. "*allkyrko-teorin*", hvilken fått sitt namn däraf, att kyrkan i sin helhet betraktas såsom den egentlige ägaren till kyrkogodset.

I den kanoniska rätten har denna teori ej samma fasta grund att bygga på som institut-teorien, om den ock mera svarar mot våra dagars kyrkopolitik inom den katolska kyrkan.

Såsom representant för kyrkan framträder inom allkyrko-teorien än biskopsdömet, än påfven. Den förra åsikten har sina rötter i den gammalkatolska kyrkan, och kan sägas under den tidigare medeltiden varit allmän och kanonisk. Den senare åsikten framträder väl redan under medeltiden — i synnerhet under den påfliga maktfullkomlighetens tid [1] — men den har fått sin utbildning först i senare tid (papal-teorin).

Vid sidan af dessa teorier har en åskådning framträdt, hvilken förfäktar *menighetens* äganderätt. [2]

Det i den romerska rätten utbildade korporationsbegreppet tillämpades på de kristna menigheterna vid den tid romersk rätt och kristendom sammanfördes [3], och i synnerhet på Justiniani tid förefanns en viss benägenhet att betrakta menigheten som bärare af rättssubjektiviteten. Men ändrade förhållanden medförde en ändrad uppfattning, och något anspråk på att vara den medeltida kanoniska rättens åskådning kan denna teori ej hafva.

När i nya tiden naturrätten och det "fria fördragets" teori om samfundsbildningen gjorde sitt intåg, då började äfven tanken på menighetens äganderätt till kyrkogodset väckas till lif.

För vårt lands del erbjuder denna teori ej ringa intresse i så måtto, att de faktiska förhållandena vid bildandet af prestgård kunna synas gifva densamma ett visst stöd. [4]

[1] Jfr Sommerlad, o. a. a., II, s. 200, som påstår, att kyrkogodset under 12:te århundradet (?) betraktades som påfveegendom.

[2] Såsom folklig uppfattning af äganderätten till kyrkogodset må omnämnas, att *Kristus* eller det *helgon*, till hvars ära kyrkan var vigd, ansågs som ägare till kyrkoförmögenheten.

[3] Se ofvan sid. 50, not 2.

[4] Här har ej upptagits den s. k. *antidominial*-teorien, som skjuter äganderättsbegreppet åt sidan under framhäfvande af *ändamåls*begreppet såsom afgörande i fråga om kyrkogodset.

ÄGANDERÄTTEN

TILL

PRESTGÅRDARNE

ENLIGT

SVENSKA MEDELTIDA RÄTTS-
KÄLLOR OCH HANDLINGAR.

Den förut omtalade, enligt allmän kyrklig rätt i kyrkoförmögenheten uppdragna gränsen mellan egendom, som tillhörde "fabrica" och den som tillhörde "mensa", möter redan tidigt i vårt lands medeltidshandlingar.[1] Domkyrkornas stora förmögenhet gjorde, att där skillnaden skarpast framträder. Men äfven för sockenkyrkorna göres bruk af åtskillnaden.[2]

I landskapslagarnes kyrkobalkar har ett särskiljande gjorts. I dem skiljes mellan hvad som gifves presten "till föda" och kyrkan "till skrud"[3]. Detta senare är en öfversättning af den latinska beteckningen "ornatus", hvilket ord användes i kyrkospråket vid sidan af "fabrica". För denna senare term möter någon gång en mera ordagrann öfversättning, kyrkans "byggning", såsom i yngre Västgötalagen.[4]

För samtliga egendomar, som skulle tjäna presten till föda, har i vårt språk som beteckning användts ett ord, som utgör öfversättning af den allmänkyrliga latinska termen "mensa", det är "*bordet*", prestbordet, kyrkobordet.

Beteckningen beneficium, som spelat så stor rol inom kyrkan i Tyskland, Frankrike, England och öfverhufvud i

[1] I stället för mensa förekommer någon gång "tabula". Jfr Sv. Dipl III: 2181, ad tabulam sacerdotis.

[2] Jfr t. ex. ur testamente till Kisa kyrka 1320 $^{18}/_{5}$: "— — — item ad fabricam — — — item ad mensam sacerdotis". Sv. Dipl. III: 2238. I konung Magnus Erikssons bref 1342 $^{3}/_{3}$ framträder åtskillnaden. Sv. Dipl. V: 3631.

[3] Jfr sid. 35, not 1.

[4] K. B., 67. Jfr ock Uplandslagen K. B., I, § 2.

den västerländska kyrkoekonomien, synes ej vunnit något större burskap i vårt land. En och annan gång möter ordet i synodalbeslut [1], statuter [2] och handlingar [3].

Begreppet synes ingalunda främmande för vårt lands kyrkorättslärde, liksom ej heller den kanoniska rättens lära om det nära sambandet mellan ämbetet och beneficiet [4], m. m.

Det inhemska ord, som närmast motsvarar beneficium, är det under medeltiden någon gång förekommande ordet "gjäld". Då ordet "län" i vårt språk blifvit beteckningen för ett världsligt beneficium, synes ordet "gjäld" kommit att blifva det ord, som användts att utmärka ett andligt. Än i dag betecknar ordet i den nu vanliga formen "gäll" de med ett kyrkoherdeämbete förenade inkomsterna, hvarvid äfven den med ämbetet förenade jordegendomen tages med i betraktande.

De två förmögenhetsområden, som under olika benämningar i regel särskiljas med de kanoniska termerna fabrica och mensa, afgränsas åtminstone teoretiskt allt mer gent emot hvarandra. [5]

Längre fram i medeltiden åläggas sockenpresterna, att i kyrkans *missale* [6] upplägga en förteckning å sockenkyrkans samtliga egendomar, och därvid skulle en åtskillnad göras mellan hvad som hörde till kyrkofabriken och hvad som hörde till prestbordet. Så föreskrifves i biskop Nils Her-

[1] Jfr kyrkomötet i Telge 1279. Sv. Dipl. I: 692.

[2] Jfr Statum Upsaliense 1510. Reuterdahl, Stat. synod., sid. 215. Här göres åtskillnad mellan beneficia majora och minora.

[3] Jfr Sv. Dipl. VI: 4558.

[4] Jfr Reuterdahl, Stat. synod., sid. 56, "sub pena suspensions oficii et beneficii; jfr ock Sv. Dipl. VI: 4558.

[5] Jfr yngre Västgötalagen K. B. 24: Alt thæt kirkyu gifs hafui kirkian oc præster thet hanom gifs, huat þæt ær hælder jorth ælla löse penninga.

[6] Missale benämndes den bok, hvarur messan lästes. I början af boken förekommer vanligen ett kalendarium. Sannolikt har ifrågavarande förteckning införts omedelbart framför detta.

manssons (1374—1391) statuter för presterna i Linköpings stift.[1]

Omkring hundra år senare upprepas samma föreskrift i statuterna för Skara stift af år 1472.[2]

För Strengnäs stift finnes från medeltidens senaste tid en ordning för visitationer, däri visitator anmanas att efterse, att i kyrkornas missaler voro tillfinnandes noggranna förteckningar å kyrkans förmögenhet.[3] Och göres där skillnad mellan kyrkans jordegendom (prædia ecclesie) och prestgårdsjorden (fundi presbiterales).

I första hand afsåg dylika uppteckningar i missalet[4], att åt kyrkan bevara hennes egendom. Det var ett slags kyrkans jordregister.[5] Och åt dessa anteckningar i missale

[1] Præcipimus sacerdotibus quod omnes redditus et possessiones ecclesiarum tam ad mensam sacerdotis quam ad fabricam ecclesiasticam spectantes, in libris suis missalibus scribant, redditus sacerdotis a redditibus fabricæ ecclesiastice diligencius distinguendo — -- —. Reuterdahl, Stat. synod., sid. 65. Jfr sid. 78 o. 85 f.

[2] Reuterdahl, Stat. synod., sid. 172.

[3] Jfr ofvan sid. 30, not 2.

Item omnia prædia ecclesie et eciam fundi presbiterales conscripta sint vel conscribantur fideliter in missali; et quod omni anno recitetur in presencia episcopi vel saltem prepositi foranei, ne injuste aliquid usurpetur vel propter negligenciam curati aliquid alienetur.

[4] Dessa under medeltiden så högt värdesatta, genom ofvannämnda anteckningar ekonomiskt betydelsefulla böcker ha efter reformationen användts till omslag om fogdars räkenskaper o. s. v. Bibliotekaren I. Collijn har på uppdrag af Kungl. Maj:t i kammararkivet och riksarkivet verkställt undersökningar af dylika bevarade omslag. Om samma vandalism i Norge, se Collijn o. a. a., sid. 25 anm.

[5] Kyrkans missale synes ha medhafts på syner och därvid burits af klockaren. I ett intyg af Thorsåkers socknemän från år 1588 heter det: "— — -- huilket stodh uthtryckeligen schrifuit och alt förnembdt uthj en gammal kyrckiebook som för:de Matz Jacobsson i Hoola een aff vittnesmännerne, huilken tå var klåckare, baar på några syner". Thulin, Eckl. Bost., II, sid. 237.

gifves under medeltiden ett visst vitsord äfven vid världslig domstol.[1]

Ej blott för sockenkyrkorna uppgjordes dylika förteckningar, utan så småningom sammanfördes förteckningarne öfver sockenkyrkornas egendomar och inkomster däraf till ett slags jordregister för större områden, folkland[2], landskap[3] och sedermera stift[4].

Syftet med den påbudna förteckningen i missalet var dessutom ett annat, såsom framgår af den däri föreskrifna uppdelningen på tvenne.

[1] I ofvan, sid. 36, not 2 anförda, år 1489 hållna rannsakning och dom läses: "Item ther näst krafde vij för oss för:d Mogens och Päder i Hagen, hvadh skeel the hafda fra hefdath Brunflo kyrkia hennis eghor hetandis Harstada ok thet som ther till hörde, ok haffde huarket vittna eller breff för sina mala, ok sva krafde vij fram *för:de herr Lafrs medh sin skeel, huilket han frambar, Brunflo kyrkios messesbok, ok stod ther skelega inskrefvadh* sva at Harstada mädh skog, fiskavath, qvarnasteth medh allomd sinom tillagom hörde Brunflo kyrkio till. — — — tha dömdom vij förskrefne domsmen — — — Harstada — — — frith ok frelst till Brunflo kyrkia — — —".

Ur Hildebrands samlingar till Sv. Dipl., Del. VI, må ur ett protokoll från 1510 16/9 anföras: "— — — företrädde her Jons kyrkoherde i Taby oc de båda kyrkovärdarne oc talade till Nils i Skårby och sade att han hade Repsale och Repsale eghor från Taby kyrka utan lagh oc reth — ransakades — — — vitnade med deras svurna ed at förenämda Repsale oc Repsale utjord oc tillaghor hörde Taby kyrka til, hvilket vi förenämde XII också i sanning funno med sådan skäl som må hafva gillats för oss efter lagen oc *stod liwsligen skriffvith i messbogen at så i sanning var* — — —".

[2] Jfr förteckningen på kyrkogodsen inom Attundaland i Ärkestiftet af år 1331 u. d. Sv. Dipl. IV: 2819.

[3] Jfr förteckningen öfver kyrkans egendomar i Gestrikland i Linköpings stifts bibliotek.

[4] Jfr Lunds stifts landebok 1569. Jfr ock Skara stifts kyrkliga jordebok af år 1540. Af intresse kan vara att med hvad ofvan anförts jämställa, hvad af S. Lampa yttras i Kyrkohistorisk Årsskrift, IV: 2, sid. 127 f., om sistnämnda jordebok: "— — — Säkerligen på Gustaf I:s befallning har den blifvit upprättad under ledning af biskop Sven Jacobi, som var en auktoritet beträffande kännedom af de kyrkliga egendomarne och den är delvis egenhändigt skrifven af biskopen. Dess fullständighet och noggrannhet vitsordas af H. Forsell".

Hvarifrån biskopen kunnat hämta sin kunskap framgår af det ofvan sagda.

Olika intressen spelade in i kyrkoförmögenheten, sockenprestens och sockenböndernas.

För dessa senare var det angeläget, att den till kyrkofabriken anslagna förmögenheten bevarades för sitt ändamål och ej drogs in under prestbordet. I detta afseende finna vi, hur i Uplandslagen, K. B. XIV, sedan det i § 2 hetat: "Nu tvista prest och kyrka; prest säger honom vara gifvet till föda och kyrkan henne till skrud" [1], tillägges i den därpå följande § 3 med synbar afsikt att värna om kyrkoförmögenheten i inskränkt mening till skillnad från prestbordet: "Allt det som åt kyrkan varder gifvet, ehvad det är jord eller lösöre, så ock hennes afrad, den hon af sin jord får, hvad henne varder gifvet eller hon med sin tionde köper så ock all hennes tionde, *med det äger kyrkan sig skruda, och det må till intet annat användas än till samma kyrkas tarf*".

För sockenbönderna bereddes genom kyrkofabriken lättnad i kyrkans underhåll. Af densammas tillgångar skulle tagas medel till inventarier, redskap m. m., kyrkan hade att med dem "skruda sig". [2] Det kunde ock kräfvas utomordentliga utgifter för "kyrkans byggning", för reparation, ombyggnad och dylikt.

Nödvändiggjordes afhändande af kyrkofabriken tillhörig egendom för sådant ändamål, voro villkoren för afhändandet ej så stränga som för afhändande af prestgårdsjord. I yngre Västgötalagen, K. B. 67, heter det därom: "Ej må kyrkans jord säljas eller bytas utan biskopens tillåtelse och prestens och soknemännens vilja; utan det som gifves till kyrkans byggning, sådan jord må soknemännen sälja, när kyrkan behöfver byggning". [3]

Men å andra sidan var det ock af vikt, att hvad som gifvits åt sockenpresten eller eljest kommit under prestbordet,

[1] Jfr Östgötalagen, K. B. III: "nu dele præstær ok kirkia um skötninga"

[2] Jfr Södermannalagens K. B. III.

[3] Jfr Sv. Dipl. (Silfverstolpe) II: 1213, ᵀ är sockenbönderna framstå såsom de, som försälja kyrkans jord.

ej tillgreps för annat ändamål än det därmed afsedda. — Förteckningen i missale hade därför ock att vara utslagsgifvande i de konflikter, som på grund af stridande intressen kunde uppstå mellan presten och hans församlingsbor.

Densamma kunde, då den fördes af ena parten, i detta fallet ej tillmätas allt för stort vitsord. Men att ihågkomma är, att presten i allt, hvad som rörde kyrkan, hade vid sin sida kyrkovärdarne [1] såsom socknens förtroendemän, och att dessa i händelse af tvist inträdde gentemot presten såsom tillvaratagare af kyrkans och sockenböndernas rätt. I biskopens hand låg att slita tvisten. [2]

* * *

De jordegendomar, som ingingo i prestbordet, kunde vara af olika slag. [3] Dit hörde i första hand prestbolet [4] eller den egendom, hvarpå presten skulle bo. [5]

[1] "Kyrkovärjande" eller "kyrkovärjar" är den vanliga benämningen. I Östgötalagen möter ordet "kyrkiugömari"; i yngre Västgötalagen och Smålandslagen "kyrkodrotnar". Den latinska beteckningen är "tutores ecclesiæ". Jfr Västgötalagen IV: 82: "Item debent esse duo tutores Ecclesie". — De väljas af församlingen och presten eller kanske rättare af församlingen med prestens godkännande; se biskop Peters statut för Linköpings stift, Reuterdahl, Stat. synod., sid. 49, jfr ock sid. 65.

[2] Jfr Västgötalagen, II, K. B.: 61: "skil tua kirkyu um nokot thingh sijn i mællum. ælla oc præst ok kirkyu um kirkiu godz. þær ær biskuper domare iuer". — Biskop Niclas i Linköpings stift afdömer dylika tvister 1443 $^{20}/_{2}$ och 1447 $^{15}/_{1}$. Ur Hildebrands samlingar till Sv. Dipl.

[3] Fördelningen af kyrkogodsen i bona sub exhibicionibus regalibus och bona sub libertate (Sv. Dipl. V: 3571) liksom ock skillnaden mellan terra nova och terra antiqua (Sv. Dipl. IV: 2819) upptages ej här till behandling, då med dem synes afsedt att särskilja kyrkojorden i skattehänseende.

[4] præstægarþ, kirkiunnæ garþ, kirkiubol m. m.

[5] Sockenprestens residensplikt inskärpes flerstädes. Jfr t. ex. Östgötalagen, K. B. V: "þæt ær præstins skuld a kirkiu bole boa".

Utöfver det ursprungliga bolet, hvars minimiareal, som vi sett, fastslagits i landskapslagarne och hvilket åtnjöt skattefrihet, kunde på olika sätt med detsamma förenats annan jord. Så voro utom åkerjord af större och mindre areal och af olika benämning och natur, ofta lindor, ängar, urfjällar, fiskevatten, kvarnar lagda till prestgården. Rättigheter af olika slag, såsom till mulbete, skogsfång o. s. v., kunde tillkommit. Självständiga gårdar gingo understundom vid sidan af prestgården in under prestbordet.

Den i våra dagar på en sådan gård eller på en utgård till prestgården förekommande benämningen "stomme" användes sannolikt redan under medeltiden.[1] Ordet möter mycket sparsamt och under formen "stompn". I den handskrift af Uplandslagen, där detta ord återfinnes[2], synes det afse den gård, där presten bor, och likaså i de fall, där det af författaren påträffats i medeltida handlingar.[3]

Har genom reglering, sådan som i sid. 13 f. omtalas, en församling lagts under en annan såsom annex, uppstod af den införlifvade församlingens prestgård i regel ett *annexhemman*. Sådana funnos således redan under medeltiden, om de ock genom reformationen blefvo mera allmänna.

Att Västergötland redan under medeltiden varit rikt på annex, har påvisats, men äfven i öfriga stift voro de ingalunda sällsynta, såsom framgår t. ex. af den ofvan, sid. 20, angifna förteckningen öfver församlingar inom Strengnäs stift.[4]

* * *

[1] I denna betydelse förekommer ordet ofta under Gustaf Vasas tid.

[2] Uplandslagen K. B. XXII, handskrift 37. "Alle soknamen skula føra sin tyond pa prestastompnen", angifves af Schlyter och Söderwall.

[3] Jfr ofvan sid. 38 angifna skrifvelse 1431 $^{23}/_{5}$ och därmed sammanhängande af 1477; se ock pergamentsbref i R. A. från 1484 $^{8}/_{8}$ rörande Hangsdala kyrka.

[4] Här må blott ur densamma anföras annexen inom prepositura strenginensis: "— — — Walby cum annexa; — — — Jæþer cum annexa — — — Mæþæløsum cum annexa — — — Øyum cum annexa — — — Vansø cum annexa — — —".

Hvem ansågs då som ägare till dessa egendomar, som ingingo i prestbordet?

Har hvad kanonisk rätt därom synes lära — eller kanske rättare, hvad som varit den allmänkyrkliga medeltida rättsuppfattningen under vår kyrkas katolska tid — gällt äfven i vårt land?

Eller har genom de för vårt land egenartade förhållandena uppfattningen här i någon mån gestaltat sig annorlunda?

Vid denna frågas besvarande är först att taga i betraktande det sätt, på hvilket prestgårdarne i vårt land tillkommit.

Vi hafva sett, att större delen af den till prestgårdarne hörande jorden tillkommit genom gåfvor dels af enskild person, dels och framförallt genom gåfvor af flera gemensamt, i detta senare fall i regel bönder eller byalag.

Hvad ställning hafva dessa *upplåtare af jord* till prestgård kommit att i äganderättshänseende intaga till den af dem en gång upplåtna jorden?

Kyrkan sökte att få den jord, som för kyrkligt ändamål kommit i hennes besittning, erkänd som af henne innehafd *med full äganderätt.*

Det har äfven i vårt land stött på svårigheter, när en enskild person upplåtit jorden. Ej alltid hade upplåtelsen skett på så sätt, att prestgården genom en särskild handling afskilts såsom kyrkans egendom. Prestgården kom fortfarande att utgöra en del af upplåtarens jord.

En svårighet att såsom särskild egendom afskilja en så å en enskild mans egendom upplåten prestgård låg under kristendomens äldsta dagar i vårt land i det gamla traditionella betraktelsesättet af jorden såsom *ättens* egendom och i angelägenheten att bevara densamma åt ätten.

Den af gammalt såsom "odal" betecknade ättejorden var emellertid ej den enda. Allt mer tillväxte uppodlad jord vid sidan af den gamla såsom odal ansedda. [1]

[1] Jfr Nordström, Bidrag till den svenska samhällsförfattningens historia, Helsingfors 1839, I, sid. 109 f.

På sådan jord förekommer benämningen "allmänningsjord".[1] Innehafvet af uppodlad allmänningsjord synes från början inneburit en full dispositionsrätt. Sådan jord gick i arf från far till son.[2] Innehafvaren jämnställdes af kyrkan med bönder.[2] Senare gjordes (så i de flesta landskapslagarne och i landslagarne) vissa inskränkningar i rätten att upptaga ny jord.

Icke minst genom kyrkans och klostrens insats i vårt lands uppodling hade ny jord vid sidan af den gamla odaljorden vunnit en synnerlig tillökning.

Samma formaliteter och svårigheter vid afhändande, som förelågo i fråga om odaljord, funnos ej beträffande denna jord. Den jämställdes i detta hänseeende mera med lösa saker.[3]

Det låg i kyrkans intresse, att de skrankor, som omgåfvo odaljorden, föllo, liksom den gamla skillnaden mellan odal och annan jord. Nya distinktioner i fråga om jord ha införts, och genom kyrkans påverkan har den gamla betydelsen af odal mist sin makt.

Emellertid hade näppeligen kyrkan ensamt kunnat genomföra förändringen, om ej utvecklingen gått i denna riktning. En bidragande orsak härtill var, att den allt större mängd odlad jord, som ej var odal, fordrade något af ättejordens skydd, och å andra sidan begynte banden å odaljorden kännas besvärliga och de vid densamma bundna formaliteterna otympliga.

[1] almænings ior⁀. --- Betydelsen af detta ord var således en annan än våra dagars "allmänningsjord", såsom betecknande en samfällighets, t. ex. ett härads, egendom. I denna senare betydelse förekommer ordet ock under medeltiden så t. ex. i dom 1413 $^{18}/_{11}$. Sv. Akad:s Ordbok, art. Allmänningsjord.

[2] Jfr Västgötalagen, II, K. B. VII: "The sum boa a almæninxs iorth oc taker sun æpti fathur. the heta bönder oc ey landboa.

[3] Jfr Amira, Nordgermanisches Obligationsrecht, I, sid. 350, not 4: "Wegen der Gleichstellung *der allmœnnings ior⁀*, mit dem losen Gut". Såsom stöd anföres Västgötalagen, II, Ä. B. VIII, och Magnus Erikssons Landslag, E⁀z. B. XLII § 1. I detta sistnämnda lagställe lyda slutorden: "Ei skal ok almænnings ior⁀ i sköfling ganga ⁀y at hon ræknas före lösöra".

Så tränger, gynnad af kyrkan, alltmer i förgrunden distinktionen mellan ärfd och förvärfvad jord, mellan *börde*jord och *aflinge*jord.

Å bördejorden läggas inskränkningar i dispositionsrätten, i viss mån påminnande om odaljorden, men å andra sidan tager nu äfven jord, som förut ej var odal, karaktär af bördejord, men de däråt lagda inskränkningarne i förfoganderätt.

För kyrkan medförde förändringen af begreppen, att äfven jord, som af gammalt betecknats som odal, kunde af henne besittas med anspråk på full äganderätt.

Men äfven om de hinder bortfallit, som den gamla odaljorden i vårt land kunde förorsaka kyrkan vid förvärfvet af jord, kunde fråga om den enskilde upplåtarens förhållande till kyrkojorden äfven i vårt land i sig innebära frö till strider af den art, som *patronat*striderna i öfriga Europa.

Vårt lands historia vet emellertid föga därom, åtminstone gifva källorna, — som från medeltidens förra hälft dock äro mycket sparsamma, — föga upplysning om sådana strider. Ett och annat finnes dock, som tyder på, att de likväl förekommit.

Så påfven Gregorius IX:s bref till biskopen af Skara år 1234 $^{6}/_{2}$ [1], däri omtalas, hurusom lekmän dristat sig att frånta ga församlingarnes prester deras egendom och fördrifva dem från deras ämbeten och i stället påtruga kyrkorna andra.

Att här angifna skrifvelse ej är blott ett eko af patronatsstriderna i öfriga Europa, utan föranledd af hvad i vårt land förefallit, därom vittnar, att påfvebrefvet hänvisar till ett biskopens föregående meddelande.

De i påfvebrefvet anmärkta missförhållandena kunna möjligen vinna sin förklaring af särskildt oordnade förhållanden inom vår kyrka och vårt land vid denna tid. [2] Men beskrifningen i påfvebrefvet, öfver hvad lekmän tillåto sig, tyder

[1] Sv. Dipl. I: 284,

[2] Skrifvelsen kan ej afse *sockenböndernas* kallelse af prest. Jfr ock Sv. Dipl. I: 273, där uttrycket "nobiles" är beaktansvärdt.

på, att här är fråga om anspråk, som af jordägande kyrkopatroner gjorts gällande, liksom ock den omständigheten, att det är till biskopen af Skara, brefvet är riktadt, och inom Västergötland de flesta privata egendomskyrkorna i det medeltida Sverige varit tillfinnandes, talar för, att här är fråga om strider föranledda af gamla patronatsanspråk.

Vi hafva redan påpekat sammanställningen i äldre Västgötalagen "kyrkodroten-jordeganden" såsom afseende en kyrkans patronus. [1]

I yngre Västgötalagen är ordet kyrkodroten i motsvarande stadgande [2] borttaget, och där det eljest förekommer i lagen — liksom ock i Smålandslagen — har det öfvergått till att betyda detsamma som kyrkovärjande — kyrkovärd, för att sedan komma helt ur bruk.

Den skedda förändringen synes sammanhänga med upphörande af det gamla patronatet.

Redan på 1100-talet har påfvedömets arbete på sockenkyrkornas frigörelse från beroende af lekmän upptagits i de nordiska länderna. Den som sökt här genomföra denna idé är den bekante legaten Nicolaus Breakspear. Att han i detta hänseende lyckats i Norge därom finnes ett meddelande bevaradt. [3] Att han vid sitt omedelbart därpå följande besök i Sverige (c. 1153) sökt föra fram samma sak, därom borde knappt något tvifvel kunna råda. I påfven Anastasius II:s därpå följande bref till "Konung Sverker och alla

[1] Jfr ofvan sid. 6. f.

[2] K. B. XVII.

[3] "Här sägs, när lekmän uppgåfvo att göra kraf på kyrkogodset. — Då Henrik den gamle varit konung i England 34 vintrar och Stephanus hans systerson och dotterson af Vilhelm Bastarden tog efter honom konungadömet, då blef det sed att hafva den kristendomslagen, att alla kyrkor och kyrkogods skulle vara i biskoparnes våld och dom; och i inga andra höfdingars. Men i Norge var detta uppgifvet och under samma jaord i Haraldsönernas dagar *och på Kardinal Nikolaus bön.* Jfr Norges gamle Love, IV; sid. 537, not 1.

höfdingar i Sverige" med bekräftelse af legatens åtgärder omtalas först ett legatens stadgande "om *kyrkornas* frihet.[1]

Den för sitt afgörande ingripande i patronatstriden förut omnämnde påfven Alexander III har ock i skrifvelser till konung och ärkebiskop visat sitt nit i denna sak.[2]

Det synes emellertid, som kyrkan i vårt land ej mött något kraftigare motstånd från *ensamma* jordupplåtares sida vid sina äganderätts-anspråk.

Härtill kan såsom bidragande orsak anföras dels att patronatsstriden vid den tid, den i vårt land kunde blifva brännande, redan var utkämpad i öfriga Europa till kyrkans förmån[3], dels ock att de fall, då en enda enskild person ensam upplåtit och byggt kyrka, synas varit, om ock för enskilda provinser talrikare, dock för Sverige i sin helhet förhållandevis få.

Af den patronatsrätt, som kyrkan lät kvarstå med dess jus presentandi m. m., möter föga i det medeltida Sverige. En sådan synes bibehållen framförallt åt konungen och kungliga personer, någon kyrklig institution eller myndighet.[4] En och annan gång omtalas dock enskild persons jus patronatus. Och enligt landskapslagarne bör en sådan "fathurlikan ræt" af biskopen respekteras.[5] Det synes dock ej alltid skett. Enligt en påfvens skrifvelse till biskopen i Skara behöfde ej vid sammanslående af socknar ett förefintligt lekmannapatronat lägga hinder i vägen.[6]

[1] Sv. Dipl. I: 38: "— — — prefati fratris nostri statuta de libertate ecclesiarum etc." — Jfr Knut B. Westman, Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III:s, sid. 62. Sthlm 1915.

[2] Jfr Sv. Dipl., I: 41 o. 54.

[3] Jfr ofvan sid. 53 f.

[4] Jfr Sv. Dipl. I: 600, 759, 839; II: 1490.

[5] Jfr Södermannalagen K. B. IV: "Biscuper aghar oc þem kirkiu giwa sum fathurlikan ræt hawer til kirkiu þeræ þær clærkæ kalla jus patronatus"; liknande stadgande återfinnes i Uplandslagen K. B., V.

[6] Påfven Gregorius XII:s bref 1406 $^{16}/_{10}$: "— — — etaimsi de jure patronatus laicorum existerent. Sv. Dipl. (Karlsson) 3129.

I vårt land liksom i öfriga Europa har undanrödjandet af de gamla kyrkopatronernas anspråk och makt öfver prest och kyrka betydt en presternas frigörelse från ett förnedrande beroende.[1]

* * *

Det ojämförligt större antalet af prestgårdar i vårt land hafva vi funnit upplåtits af flera jordägande gemensamt, i regel bönder eller byalag. Därvid har kyrkan varit angelägen att gifva åt den handling, hvarigenom detta skedde, en karaktär sådan, att däraf framgick, att det var fråga om en orygglig gåfva, ett fullt afhändande å ena sidan och ett besittningstagande med full äganderätt å andra. Det syftet tjänade offentligheten i handlingen, liksom ock den benämning å densamma, som införts i lagspråket, och hvilken afsåg att trygga kyrkan mot möjliga anspråk från öfverlåtaren eller dennes rättsinnehafvare, ty ordet "skötning" är just den tekniska termen för en af den tidens lagstiftning godkänd öfverlåtelse af jord med full äganderätt.[2]

Bönderna, som gifvit jord hade ej mera direkt någon befattning med densamma. Endast genom sockenstämman kunde en gifvare i sin egenskap af sockenbonde göra sin röst hörd. Ty socknen i sin helhet hade en viss befogenhet, äfven då det gällde prestgårdsjorden.

Från sockenböndernas sida kunde en viss kontroll utöfvas öfver pastors förvaltning af den under prestbordet hörande egendomen. Och i fall af egenmäktigt förfarande, vanhäfd och dylikt kunde anmälan göras hos öfverordnad myndighet.

I viktigare ekonomiska frågor, framförallt då det gällde

[1] Har öfvergången från de gamla träkyrkorna till stenkyrkor och det förhållandet, att därvid mångenstädes sockenbönderna synas öfvertagit byggandet af kyrka, bidragit till att det gamla kyrkopatronatet blifvit i Sverige så sällsynt? Denna fråga har Rektor Magnificus, professor H. Schück haft vänligheten påpeka för författaren, men tyvärr skedde det först sedan arbetet redan var i tryck.

[2] Jfr ofvan, sid. 27 f.

afhändande af någon kyrkans eller prestgårdens jord, kunde sådant ej ske, utan att sockenbönderna blifvit hörda.

I en och annan af landskapslagarnes kyrkobalkar har inryckts stadganden, genom hvilka man från lekmannahåll söker skydda sockenböndernas medbestämmanderätt. Af det förut, sid. 71, anförda stadgandet ur yngre Västgötalagens kyrkobalk framgår, att kyrkans jord ej fick säljas eller bortbytas utan socknemännens goda vilja.

Det har ej räckt med, att pastor handlade i samförstånd med socknens förtroendemän, kyrkovärdarna. Socknens eller sockenböndernas vilja har förut måst inhämtas, innan rättshandeln kunde med fullt bindande verkan afslutas.[1]

Därför möter nästan allestädes i medeltida handlingar, där jord från prestgård afyttras, den förklaringen, att det sker med socknens vilja (meth soknabondanna radh ok samthykkio, de voluntate et consensu parochianorum o. s. v.)[2]

Att i detta inhämtande af socknemännens mening, eller som det ofta heter råd och samtycke, se blott *en formell åtgärd af biskopen såsom den egentligen handlande,* en anordning för besvarande af det spörsmål, som biskopen äskat upplysning om, nämligen huruvida "evidens utilitas", uppenbar nytta, efter socknens mening förelåg till förmån för afhändelsen, låter sig för vårt lands del ingalunda göra.[3]

Emot en sådan uppfattning talar först och främst, att i

[1] Att det förekommit, att en prest handlat egenmäktigt, gör ej regeln om intet.

[2] Jfr Sv. Dipl. (Silfverstolpe) II: 1529, 1624, 1855.

[3] Hertzberg (o. a. a sid. 82) säger: "Naar derfor hyppigt nævnes, at der ved Afhændelser af Kirkegods er inhentet "Sognebøndernes Raad og Samtykke" kan detta icke med Taranger (s. 38) uppfattas som en "Menighedens Konsensret" eller som "et Udslag af Menighedens oprindelige Eiendomsret til deres Kirke med dens Pertinentier" men "alene som en Besvarelse af det Spørgsmaal, som Biskopen havde æsket oplyst, nemligen hvorvidt der efter Menighedens Mening forelaa en *evidens utilitas* til Fordel for Afhændelsen".

afhändelsehandlingar är det kyrkans och socknens organ, prest och kyrkovärdar, som i regel framstå som handlande [1], ej biskopen. Hvad som säges om biskopen, att hans tillstånd eller orlof skall *inhämtas*, pekar ock i samma riktning.

Oafsedt hvad kanonisk rätt i detta stycke lärer eller icke, framgår med all sköns tydlighet, att i vårt land under medeltiden åt de jordägande sockenbönderna varit inrymd en viss medbestämmanderätt, när det gällt afhändande ej blott af den s. k. kyrkofabrikens jord, utan ock af prestgårdsjorden.

Att däri emellertid ej låg *från kyrkans sida* ett erkännande af någon slags sockenböndernas äganderätt till prestgårdsjorden framgår af hvad i det föregående blifvit sagdt.

Det ligger nära till hands, att i de svenska böndernas ställning till kyrkojorden se en analogi till den enskilde upplåtarens — patronens — till den af honom upplåtna och ett vittnesbörd för den af oss uttalade meningen, att större delen af vårt lands prestgårdar vid församlingsbildningarne tillkommit, såsom beskrifvits, genom upplåtelser och gåfvor af jordägande sockenbönder.

För detta talar ock den kallelserätt af prest, som i det katolska Sverige utöfvades af sockenbönderna medeltiden igenom.

Denna kallelserätt påminner i mångt om den patronella rättens "jus presentandi". Det är i båda fallen en erinran om ursprungliga jordägandes upplåtelser och i följd af dem kvarlefvande anspråk.

* * *

Kyrkojordens frigörelse från anspråk från lekmännens sida

Dessa ord gälla väl Norge. Men de synas äfven beträffande förhållandena där vara missvisande och förråda författarens begär att drifva fram en kyrkopolitisk idé.

Det är emellertid att beakta, hurusom i Norge ej bönderna intagit samma självständiga ställning som i Sverige, ej heller medverkat i samma utsträckning som i Sverige vid bildandet af prestgårdar.

[1] I fråga om denna framstå understundom sockenbönderna som de egentligen handlande, se ofvan sid. 71, not. 3.

medförde, att presten fick en självständigare ställning i förhållande till densamma.

Hvilken ställning har *sockenpresten* intagit till den jord, som ingick i hans prestgård?

Såsom ägare framstår den enskilde presten aldrig. Äfven om t. ex. i gåfvobref gåfvan riktas till presten, blifver han personligen ej ägare af den skänkta jorden, såframt ej detta är i gåfvobrefvet uttryckligen angifvet.

Yngre Västmannalagen, K. B. XV, säger därom: "Gifver bonde åt presten jord, vare sig det är i socknen eller utom socknen [1], då äger den prest efter prest hvar efter annan, utan det är så gifvet, att det den presten är gifvet, att han må göra däraf, hvad han vill". I detta fall ingår gåfvan i prestens enskilda förmögenhet [2] och blir ej del af prestbordet.

I afhandlingar, däri sockenpresten var part, var man ock mån, att på ett eller annat sätt uttryckligen angifva, när det gällde sockenpresten personligen, ofta så att det framhölls, att presten och hans arfvingar voro rättsinnehafvare. [3] Å andra sidan sökte man ock genom vissa formuleringar utmärka, att den egendom, hvarom handlades, var eller skulle vara fäst *vid ämbetet* och ej prestens personliga. Ofta förekommer i detta syfte samma uttryck, som mötte i ofvan citerade stadgande ur yngre Västmannalagen "prest efter prest" [4] eller något liknande, såsom "pastor och hans efterträdare" [5] eller dylikt.

[1] Enligt handskrift D. i Schlyters edition. Läsarten, här upptagen, betecknas af Schlyter med "male".

[2] Bona patrimonialia. Jfr kyrkomötets i Telge 1279 statuter: — — — "in fundis ecclesiarum vel bonis partimonialibus — — —". Sv. Dipl., I: 692.

[3] Jfr Beneka Hakunsons salubref till kyrkoherde Anders i Tuna å egendomen Beneka-arfvet: "Thy affhænder jak mik the for:da tækt oc mynom arffuom oc *tillæghnar hona for:da andrisse oc hans arffuom til æwer:ca ægo hona styra oc radha æpter sinom eghnom wilja*". Dipl. Dalekarl. III: 864; ungefär samma formulering i köpebref 1501 $^{15}/_{3}$, ibid. I: 179; jfr ock I: 72, 87, 145.

[4] Jfr Sv. Dipl. (Silfverstolpe), II: 1437: "For thæn sculd affhænde iac the for:do jordh mic oc præste æpte præst, vndan præstins bordhe i Sunde — — —".

[5] Jfr Sv. Dipl., IV: 2806: "— — — domino Nicholao curato in daxbergh. et eius successoribus vnuiersis — — —".

Så framhäfdes, att det ej var fråga om den enskilde presten, utan om en hvar innehafvare af ifrågavarande socken-prestämbete. Därmed ges uttryck åt tanken på den nära samhörigheten mellan ämbetet och den för detsamma afsedda egendomen, mellan officium och det officium tjänande beneficium.

Men betraktades då ej ämbetet eller de efter hvarandra succederande presterna såsom ägare till prestgårdsjorden?

I allmänhet var en sådan syn på saken främmande för det allmänna betraktelsesättet i vårt land under medeltiden. Att den någon gång möter, kan emellertid ej förnekas.[1]

Likaväl som man vid ofvan anförda formuleringar måste taga i betraktande *syftet* med dem för att ej förvillas, likaså är detta nödvändigt vid bedömandet af andra förekommande uttryckssätt.

Ofta riktas t. ex. en gåfva till "prest*bordet*", understundom till "prest*bolet*".[2]

Att i dylika uttryck se ett bevis för, att *prestbordet* betraktats såsom ett för sig afskildt rättssubjekt, såsom en juridisk personlighet med förmåga att "suo jure" förvärfva,

[1] Jfr Nils Stures stadfästelsebref 1488 $^{10}/_{7}$ å gåfva till prestbolet i Norberg, Dipl. Dalecarl. I: 142: "— — — vndt förne Presteboll the h. *Kyrckio Embete* huar efter annen kommende thil the h. Kyrckios vnderdanighes bijstand och hjelp — — —"; värda att aktgifva på äro ock orden i det följande "— — — oppa deth *Canonicy* skal ther af sin Rettighet haffwa — — —".

[2] Ur ett testamente 1578 $^{25}/_{3}$ till Vika kyrka i Dalarne må här följande utdrag intagas:

"Alle the dandhemän thetta breff hender förekomma bekænner jak Erik Benctson i Knifwom i Wika Sochn at jag — — — haffer giffwit til Wika Körkas Prestebohl eth mit aflinge gods liggande i för:da sokn som heter Utanheda med sådana förord och skäl at min hustru Gertrud, om gud vill hennes liffsthima förlänghia länger än mig, at hon skal thet hafwa i wärio ock upbära afrad utaf så lange hon lefwer ok sedan skal thet tilhöra ok liggia under Prästebooleth. — — — tha affhänder jak mik ok minom äpterkommandom för:da gods ok tilägnar förscerifne prästabool til æwärdelica ägho — — —". Dipl. Dalecarl., I: 125; jfr ock ibid: 81.

är att i månget fall låta dem utsäga något mera än hvad med dem egentligen afsetts, och är ock att låta enskilda förekommande exempel blifva utslagsgifvande vid framställningen af den dåtida allmänna uppfattningen.

I regel har afsikten med de förekommande uttrycken, att egendomen skall "ligga under prestens bord eller under prestbolet", varit att utmärka *denna del* af kyrkoförmögenheten såsom den, till hvilken gåfvan är bestämd i motsats till den öfriga kyrkoförmögenheten, framförallt kyrkofabriken.

Men lika litet, som då bolet synes framstå som mottagare, har man, då gåfvan riktas till bordet, i allmänhet haft en medveten afsikt att låta denna förmögenhet framstå såsom *en särförmögenhet* på så sätt, att den, utrustad med självständig juridisk personlighet, stod skild från och vid sidan af sockenkyrkan.

Om uppfattningen af den enskilde prestens förhållande till prestgårdsjorden gifves oss i en skrifvelse af år 1350 2/4 från biskop Hemming i Åbo en god föreställning. Presten säges i densamma hafva under sin lifstid nyttjanderätt — usufructus —, men efter hans död hemfaller egendomen helt och odeladt till kyrkan.[1]

Prestens ställning till prestgården och öfrig i prestbordet ingående jord är likväl något mer än en vanlig nyttjanderättshafvares eller usufructuars.

Presten kunde ej under sin ämbetstid afhändas den jord, som vid tillträdet ingick i prestbordet. De kanoniska reglerna om beneficiets perpetuitet[2] ha äfven i vårt land tillämpats.

Öfver prestbordets jord hade presten en befogenhet, som gränsade till en ägares. Det är det medeltida dominium utile, som äfven i vårt land möter oss.

Detta prestens herradöme öfver jorden framträder isynnerhet, när det gäller bortlegandet af densamma.[3] Om presten

[1] Sv. Dipl., VI: 4558. Biskopen indrager under denna regel "bona intuitu ecclesie acquisita". Den gäller tydligen ock prestbordsjorden.

[2] Jfr ofvan sidan 57 f.

[3] = locatio.

ej själf vill bruka jorden, förpaktar han den på egen hand[1], åt hvem det honom lyste, och landbondens[2] villkor ägde sockenpresten ensam afgöra.[3]

Landbon hade att till sockenpresten eller hans ombud erlägga det öfverenskomna arrendet[4], hvilket utgick på olika sätt, i penningar, naturaprodukter, i dagsverksskyldighet och dylikt. Han stod på grund af legan ej i förhållande till någon annan, hvarken socknen eller biskopen.

I en handling af år 1419 betecknas ock denna stora befogenhet i fråga om bortlegande af jorden, som lägges i sockenprestens hand, med orden "plenaria potestas atque irrevocabile dominium".[5]

Någon redovisningsskyldighet för afkomster, som uppburits af till *prestbordet* hörande fastigheter, hade ej sockenpresten.

På tinget och eljest ägde pastor att såsom själfskrifven målsman föra prestbordets talan.[6] Han plägade därvid ofta äfven beträffande prestbordets jord biträdas af kyrkovärdarne.

Pastors makt öfver prestgårdsjorden hade emellertid sin begränsning.

[1] Kyrkovärdarne ha därvid ingen befogenhet.

[2] Landboa, colonus. (Obs. skillnaden mellan *ecclesiarum* och *ecclesiasticarum personarum* coloni i Sv. Dipl. (Silfverstolpe), II: 1622.)

[3] I hufvudsak reglerades väl förhållandet mellan pastor och hans landbo efter den allmänna lagens bestämmelser. Jfr den s. k. Wexiöstadgan af år 1414, Sv. Dipl. (Silfverstolpe), II: 1968, där å sid. 823, finnes intaget ett tillägg rörande kyrkans bönder. Detta tillägg återfinnes i konung Kristian I:s privilegier för presterskapet af år 1457, se Handlingar rörande Skandinaviens historia, del. VII (1819) sid. 7.

[4] Redditus, landgille afraþ, m. m.

[5] Sv. Dipl. (Silfverstolpe), III: 2567: "In locatione autem prediorum plenaria potestas atque irrevocabile dominium sit penes loci istius pastorem ejusque omnes successores."

[6] Något bemyndigande af biskopen behöfde sockenpresten ej. Jfr Östgötalagen, K. B. III: § 1. "Nu huilket hældær præster ælla kirkia mistinge uarþær sinna jorþ siþan laghvart ær; warþær præstær þa stæmni præster, warþær kirkia þa stæmne kirkiu gömarin".

Han fick ej utsätta prestbordets egendom för vanhäfd eller annan vanvård. Han är skyldig att tillse att i prestbordet ingående egendom ej förfares eller mistes.

Prestgården i sin helhet liksom det där befintliga inventariet [1], skulle sockenpresten, vare sig han var "inter vivos" eller "inter mortuos" lämna till efterträdaren i lika godt skick, som han mottagit detsamma, och om det ej var bättre, fick det ej vara sämre. I senare fallet inträdde ersättningsskyldighet. [2]

På egen hand kunde presten ej sälja, bortbyta, bortgifva eller förpanta någon prestgårdens jord. Hade så skett, kunde egendomen utan vidare återgå och rättshandeln förklaras ogiltig (restitutio in integrum). Det var *biskopen*, som i dylikt fall hade makt att ingripa.

* * *

Öfver sockenpresten stod denna kyrkliga myndighet.

Den ställning, *biskopen* intog till kyrkogodset inom sitt stift, har af vissa rättslärde betecknats vara enligt kanonisk rätt den egentlige representanten för all-kyrkan — ägaren —, och skulle i biskopens hand ligga "herradömet" öfver "bona ecclesiastica".

I vårt grannland Norge har vid utredning af äganderättsförhållandena till prestgårdarna professor E. Hertzberg († 1912) sökt göra gällande, att en dylik uppfattning af biskopens ställning till kyrkogodset varit under medeltiden rådande i Norge. [3]

[1] Se ofvan sid. 42. I ett gammalt missale i Kungl. Biblioteket i Stockholm finnes i bokens början följande anteckning från år 1545: "Tha anammade jak Sven Jönsson *pro Inventariis* aff her Knut neml. forsth VI gambla kor, en tjur, IX vintergrijser o. s. v."

[2] Jfr Helsingelagens K. B. V, § 1: "Swa mykit gooz præst foræ sik taker a kirkiu bolæ. swa mykit skal han latæ æftir sik wæræ i allom lösörum hwat han skilz viþ þe kyrkiu quikær æller döþer."

[3] Jfr E. Hertzberg, sid. 55 o. a. a. och uppsats i Norsk Retstidende, årg. 1905.

Å andra sidan har professor A. Taranger häfdat de särskilda kyrkornas och församlingarnes rätt. [1]

Hur har då uppfattningen gestaltat sig i det medeltida Sverige? Gifves för vårt lands del något stöd för ett sådant biskopens herravälde öfver kyrkogodset, som af Hertzberg och denna riktnings allkyrkoteoretiker förfäktas.

Under den första kristna tiden i vårt land — under missionskyrkans dagar — synes biskopens myndighet öfver kyrkans egendom i stiftet varit mindre än den senare blef.

Kring biskopskyrkan såsom moderkyrka samlade sig väl landskyrkorna, och presterskapet vid dem sågo i biskopen tillvaratagaren och vårdaren af kyrkornas rätt.

Men biskopens myndighet i de ekonomiska frågorna inom socknarne kunde först under folkkyrkans dagar göra sig gällande.

Flera omständigheter bidrogo härtill. Den stora vidsträcktheten, som stiftet i allmänhet fingo, gjorde sitt till att ingripande i de enskilda fallen från biskopens sida kunde både vara besvärligt och vålla stora svårigheter. [2]

Det sätt, hvarpå prestgårdarne i allmänhet bildats genom sammanskott af bönder och byalag, bidrog ock att anspråk från biskopens sida kunde vänta motstånd. De svenska böndernas självständighetskänsla var stor. [3]

Af afgörande betydelse var, att vid tiden för kristendomens seger i vårt land församlingarne i Västerlandets kristenhet erhållit större självständighet och den gamla uppfattningen af biskopen såsom den, hvilken representerade ägaren af kyrkoförmögenheten inom stiftet, börjat vika. Denna upp-

[1] Uppsatser i Norsk Retstidende, årg. 1896, 1902.

[2] Åt *prostarne* måste en del af biskopens åligganden öfverlåtas. Deras myndighet var ej blott i aflägsnare landsändar, såsom i Norrland, utan äfven i öfriga Sverige, mycket stor.

[3] Om densamma få vi en föreställning af stadgandet i Smålandslagens K. B., § 4: "Tha vil biscoper innøþa a þem utlænskan ella nokon annan tha aghu bönder sjælfue wald at ater læsa kirkiu oc kirkio husum utan all sak", enligt den af Schlyter med B. betecknade handskriften.

fattning har ej heller fått någon fast fot i vårt land. Ej heller har länsväsendets idé under medeltiden så genomträngt vårt folk, att i en dylik åskådning biskopen kunnat finna stöd för sina anspråk.

Likväl var biskopens myndighet öfver kyrkogodset, däri inbegripna prestgårdarne, redan under 1200-talet ej ringa. Utan hans medgifvande kunde ej någon jord afhändas prestbordet. Att detta skulle inhämtas, var den kanoniska rättens tydliga stadgande[1], och vi kunna skönja biskopligt inflytande, när ett dylikt stadgande inkommit i våra landskapslagar.

Så heter det i förut (sid. 71) anförda lagrum i yngre Västgötalagen, K. B. 67: "Ey må kirkyu iorth sæliæ ælla skipta vtan biskups loff — — —"

Detta gäller såsom af hvad strax därpå i lagrummet följer alltid om prestbordets jord.

Det synes som enligt Östgötalagen man möjligen ansett sig kunna nöjas med inhämtande af prostens medgifvande. Så heter i Eghna Sal. XX: "Nu will kirkia eghn sin ur staþ köpa; þa skal biskupe til sæghia ælla prouast".

Afser detta stadgande blott egendom ingående i kyrkofabriken eller kyrkojord i inskränkt betydelse, äro fordringarna för dess afhändande strängare än i det nyss anförda lagstället i yngre Västgötalagen.

Är det fråga äfven om under prestens bord liggande jord, är detta stadgande egendomligt genom medgifvandet, att man kunde nöja sig med inhämtande af prostens tillstånd.

I hvarje fall synes det som man från biskopligt håll sökt sätta en dylik lagstiftning ur kraft och bringa uppfattningen om villkoren för en giltig rättshandel mera i öfverensstämmelse med kanonisk rätt.

Så inskärpes i Linköpingsbiskopen Nicolaus Hermanssons förut omnämnda statuter[2] hos presterskapet skyldigheten att in-

[1] Jfr ofvan sid. 61.

[2] Jfr ofvan sid. 69.

hämta biskopens och *kapitlets* tillstånd, innan någon kyrkornas egendom säljes eller förpantas.[1]

Samma föreskrift upprepas i statuterna för Skara stift af år 1472.[2]

I afhändelsehandlingar af prestbordet tillhörig jord förekommer också ofta en förklaring, att rättshandeln sker med biskopens tillstånd.

Där ej en sådan upplysning finnes får emellertid ej ex silentio slutas, att biskopens tillstånd utevarit.

Ett sådant tillstånd kunde *sedermera* hos biskopen sökas och erhållas och rättshandeln därmed vinna kanonisk giltighet.

Så stadfäster t. ex. ärkebiskop Jacob Ulfsson år 1474 några med Delsbo prestbord förut gjorda ägoutbyten.[3]

Det förekom likväl att prest självrådigt försummade att inhämta biskopens tillstånd. Därigenom riskerades ock, att hela rättshandeln kunde förklaras ogiltig. Vi se ock hur sådant skett. År 1478 ingriper t. ex. nyss nämnde ärkebiskop Jacob Ulfsson och upphäfver en försäljning, som pastor och kyrkovärdar i Bollnäs på tinget verkställt med en kyrkans egendom Finnfarne. Denna försäljning förklarades af biskopen ogiltig. "Ty efter thet ingen kyrkoherre må eller skall sälja ohemlad eller förskingra kyrkiona egor uthan biskops lof, uthan heller göma[4] och förbättra. Tå dömde vij och denne för:de Boldenäs kyrkio sitt gods Finnäfärne igen — — — ."[5]

Den myndighet, en biskop i dylikt fall kunde utöfva, berodde i mycket på, hur han personligen gjorde den gällande. Vid visitationer och andra tjänsteresor stod möjlighet öppen för en kraftig biskop att ingripa.

[1] Precipimus sacerdotibus — — — quod non vendent ecclesiarum possessiones sine licencia nostra et capituli nostri scilicet predia etc. — — — nec eciam ea impignorent sine licencia predicta — — —. Reuterdahl, Stat. synod., sid. 65.

[2] Reuterdahl, Stat. synod., sid. 172.

[3] Thulin, Eccl. Bost., I, sid. 358 f.

[4] göma = vårda.

[5] Thulin, Eccl. Bost., I: 222.

Denna här angifna biskopens myndighet, som ej blott var en öfvervakande utan en medbestämmande beträffande försäljning o. s. v. af prestbordets egendom, stod nära den *reglerande* myndigheten, hvilken i sig innebar en befogenhet att mera initiativtagande och självständigt gripa in i de olika prestbordens ekonomi.

De olika former, under hvilka detta enligt kanonisk rätt kunde ske, ha i det föregående berörts.

Den vidtgående myndighet öfver prestborden, som på så sätt var lagd i biskopens hand, har under medeltiden äfven biskoparne i vårt land tagit i anspråk och gjort bruk af.

I statuterna från en provinsial synod i Söderköping af år 1441 [1], där rikets biskopar synas varit närvarande, talas det om "commendatio", "unio", annexio" och "incorporatio" af församlingskyrkor. [2]

Så synes missbruket med förläning "ad commendam" [3] af ett beneficium ej varit främmande för vårt lands kyrkofurstar.

Unio eller förening af beneficier har ofta förekommit och redan i samband med vidrörandet af frågan om de kyrkliga förhållandena i Västergötland (sid. 13 f.) har detta påpekats.

I den därvid omnämnda påfveskrifvelsen af år 1234 erinras

[1] Item oneramus conscientias nostras secundum *commendationem, unionem, annexionem* et *incorporacionem* ecclesiarum parochialium, ut fiant cum capitulorum consensu et consilio, si commode requiri possunt. § 17. Se Reuterdahl, Stat. synod, sid. 127.

[2] Den kanoniska rättens "divisio" omnämnes ej — därtill synes ej anledning förefunnits —.

Det i Uplandslagen förekommande uttrycket bygga kyrka "aff nyu" hafva vi funnit afse en utbrytning af en ny församling ur en förutvarande, en divisio. En sådan innebar en inskränkning i det förut varande beneficiets inkomster. En öfverflyttning af någon del af det gamla beneficiets jordegendom till det nya har väl efter tillkomsten af stadganden om sockenböndernas skötning till den nya församlingens prestgård mera sällan förekommit.

Biskopens myndighet vid divisio har äfven i vårt lands landskapslagar vunnit erkännande. Jfr Uplandslagen, K. B., I.

[3] Sv. Dipl., I: 286.

biskopen om, att de ifrågavarande åtgärderna med kyrkorna låg i biskopens hand att utföra utan inhämtande af påfligt tillstånd.[1]

Det efter unio i statuterna omnämnda annexio är, såsom det framgår af framställningen af ifrågavarande biskopens dispositioner öfver beneficierna, sådana de möta i kanonisk rätt, blott en form af unio och den som sannolikt oftast förekommit i vårt land.

Sist nämnes det för de därmed sammanhängande missförhållandena så sorgligt ryktbara incorporatio. Äfven detta är egentligen en form unio.

Ofta företages en dylik åtgärd af biskopen i syfte att därmed understödja ett kloster.

Biskop Nils i Skara förordnar 1360 $^{6}/_{12}$, att Gudhems, Ugglums och Tunhems kyrkor, hvilka enligt utsago gåfvo så små inkomster, att en prest ej kunde uppehålla sig vid dem, skulle läggas till Gudhems kloster.[2]

År 1311 $^{8}/_{4}$ stadfäster biskop Styrbjörn i Strengnäs sina företrädares åtgärd att lägga Fogdö och Helgarö kyrkor under Vårfruberga kloster med förbehållen rätt likväl för biskopen angående pastors till- och afsättande.[3]

Till Riseberga kloster i Nerike voro inkomsterna från Edsbergs församling, inom hvilken klostret var beläget, lagda.[4]

Ofta är det emellertid det kanonikat vid domkyrkan, till hvars förmån en inkorporation anordnas.

Vi behöfva blott kasta en blick på den förteckning från år 1344 å de gods m. m., som hörde under domprosteriet, ärkedekanatet och samtliga kanonikat vid Upsala domkyrka för att få en föreställning om, i hvilken utsträckning biskop och domkapitelsledamöter förstått att under skydd af kanonisk rätt tillvarataga egna intressen.[5]

[1] Sv. Dipl., I: 286.
[2] Jfr Kullberg, R. A. P., I: 485.
[3] Sv. Dipl. III: 1787.
[4] Sv. Dipl., IV: 2696.
[5] Sv. Dipl., V: 3835. Jfr ock 3836, 3837 och 3849.

En reaktion mot det skadliga hopandet af kyrkliga inkomster å ett institut eller å en person gjorde sig understundom förnummen.[1]

I en af påfven Bonifacius IX den 22 dec. 1402 dagtecknad bulla föreskrifves bland annat, att alla förut sammanslagna *kyrkosocknar,* kloster, prebenden, kyrkliga ämbeten o. s. v. skulle från hvarandra särskiljas; att ingen sockenkyrka fick, under åberopande af äldre privilegier, styras af munkar eller reguliera kaniker, utan vikarier skulle utses bland det sekulära presterskapet.[2]

Någon förändring till det bättre har knappast genom denna bulla inträdt. Mot medeltidens slut bidrogo de talrika inkorporationerna äfven i vårt land till själavårdens förfall. Blott en ringa del af prestbordets inkomster gick till vikarien d. v. s. den i församlingen tjänstgörande prestmannen och missförhållandena ropade äfven här på en reformation.

* * *

Sedan vid biskopens sida ställts domkapitel, hvilket i vårt land genomfördes jämförelsevis sent, hafva dess ledamöter sökt träda in vid sidan af biskopen i utöfvandet af dennes myndighet inom stiftet.

I de förut (sid. 88 f.) anförda statuterna för Linköpings stift ställer biskopen kapitlet vid sin sida. Dess tillstånd skall såväl som biskopens inhämtas för försäljning eller förpantning af sockenkyrkas jord.

Det sätt, hvarpå biskoparne vid förut omnämnda provinsialsynod i Söderköping 1441 affattat sitt utlåtande i fråga om regleringar vid församlingskyrkor, visar, att bakom detsamma ligger en sträfvan från öfriga domkapitelsledamöters sida att få äfven i denna del af den biskopliga myndigheten hafva sitt ord med.

* * *

[1] Jfr Hinschius, Das Kirchenrecht der Katoliken und Prostentanten in Deutschland, III, sid. 243 ff.

[2] Sv. Dipl. (Silfverstolpe) I: 260.

Ärkebiskop Henrik i Upsala hade redan 1387 $^{11}/_{11}$ påbjudit, att ingen på samma gång fick innehafva en prebenda och landsförsamling.

Synes då den myndighet, biskopen inom sitt stift utöfvade öfver sockenkyrkornas egendom, innebära, att under medeltiden skulle i vårt land en uppfattning af biskopen såsom den egentlige bäraren af kyrkans äganderätt till kyrkoegendomen varit den förhärskande?

I landskapslagarne har kommit till synes en åskådning, enligt hvilken biskopens myndighet vid afhändande af sockenkyrkas jord ej kan sägas framstå mera än såsom en medbestämmanderätt och denna i hvarje fall ej ovillkorlig.

Och beträffande den af svenska biskopar utöfvade reglerande myndigheten öfver kyrkogodset finnes för vårt lands del ingen anledning att afvika från den uppfattning, som vid denna frågas behandling från allmänkyrklig synpunkt af oss uttalats, att här är i första hand fråga om förvaltningsåtgärder, föranledda af biskopens ställning såsom själavårdande myndighet.[1]

Om någon biskop eller kyrkans man i biskopen sett bäraren af äganderätten till kyrkans egendom, har han säkerligen i vårt land ej funnit en fruktbar jordmån för utplanterandet af en dylik åskådning.

Medeltidens påfliga maktfullkomlighet låter däremot biskopen framstå som *påfvens* delegerade inom stiftet.

Såsom allkyrkans ledare och hufvud, såsom Kristi ställföreträdare på jorden har från påfvens sida rests anspråk på att vara den egentlige bäraren af äganderätten till kyrkans egendom.

Sådana anspråk fingo särskild styrka den tid, påfvedömet stod på höjden af makt.[2]

Äfven inom vår kyrka synes en sådan uppfattning ej varit helt främmande.

I det ofvan (sid. 84) anförda brefvet låter biskopen — i det han söker klargöra sockenprestens ställning till kyrkans jordegendomar — den jord, som af presten i ämbetet blifvit

[1] Se ofvan sid. 60 f.

[2] Jfr ofvan sid. 64. Jfr påfliga skyddsbref för kyrkans egendom; se Sv. Dipl. V, sid. 359, och Sv. Dipl. I: 202.

förvärfvad, framstå som *patrimomum crucifixi*, en korsets arfvedel.

Bakom detta uttryckssätt synes ligga en allkyrklig och papalistisk åskådning. Men mera enstaka förekommande uttalande kunna ej tillmätas någon afgörande betydelse.

* * *

Så genomgående möter den uppfattningen om prestbordets jord såsom jämte den öfriga kyrkojorden ingående i *sockenkyrkans* förmögenhet, att densamma måste sägas vara det i vårt land allmänna och rådande betraktelsesättet, och det ej blott under den tidigare medeltiden, utan äfven under den senare.

Sockenkyrkans rättssubjektivitet är i vårt land klart och tydligt erkänd, så långt vi kunna spåra tillbaka. I landskapslagarne råder därom ingen tvekan. Må vara, att det är en skämtsam bild, när den nya kyrkan, utrustad med den s. k. hemgiften (dos), liknas vid en bondes dotter, som väntar på friaren-presten [1], så pekar likväl bilden hän mot en uppfattning af sockenkyrkan som en juridisk person.

Sockenkyrkan framträder med förmåga att förvärfva egendom, med förmåga att på tinget och eljest inför rätta föra talan, kära och svara.

Behöfver knappast någon meningsskiljaktighet härom råda, förefinnes däremot en sådan beträffande prestbordsjordens ställning till sockenkyrkan, det är just den jord, hvarom här är fråga.

I Tidskrift for Retsvidenskap, årg. 1904, har dåvarande professor W. Sjögren gjort gällande, att redan i landskapslagarne en sådan motsättning, mellan hvad som var anslaget till prestbordet och öfrig kyrkans egendom, skulle förefinnas, att man däraf måste sluta till att prestbordet betraktades som en juridisk personlighet för sig. Alltså skulle redan här prestbordet framstå såsom utbrutet ur den öfriga kyrkoförmögenheten.

[1] Jfr Smålandslagen, K. B. III.

Vi hafva i det föregående — när sockenprestens ställning till prestgårdsjorden behandlades — sökt påvisa, att man ej får allt för mycket låta vissa uttryckssätt och formuleringar blifva afgörande för frågans bedömande, utan äfven taga i betraktande, hvad afsikten med dem kunnat vara, och tillika framhållit, att här varit fråga om ett särskiljande af tvenne förmögenhetsområden, ett uppdragande af gräns mellan tvenne slag af egendom, som hade att tjäna nära förbundna, men dock olika ändamål, men att ej afsikten varit — åtminstone i landskapslagarne — en utbrytning af prestbordet och dess egendom ur sockenkyrkans förmögenhet och dess ställande vid sidan af densamma såsom ett särskildt rättssubjekt.

Ställen finnas i landskapslagarne, som visa, att prestgårdsjorden ansågs som sockenkyrkans, såsom när det i Östgötalagens K. B., I, heter att den jord, som upplåtes till prestgård, "skötninga", skall gifvas "*till kyrkan*" eller när det i motsvarande stadgande i Smålandslagen, K. B., III, heter, att skötningen skall läggas "*under kyrkan*" Och bakom den i landskapslagarne allmänt förekommande benämningen på prestgården, kyrkobol, ligger ett betraktelsesätt af prestgården såsom kyrkans.

Däremot torde under 1400-talet en uppfattning af prestbordets självständighet såsom rättssubjekt spåras.

Men äfven under denna tid förblef den allmänna uppfattningen i vårt land, att det var sockenkyrkan, som var ägare till prestbordets jord. På tinget — och den där mötande åskådningen bör ju gifvas en viss afgörande betydelse — är det fortfarande, äfven om det rör sig om prestbordets jord, å sockenkyrkans vägnar, det handlas.

Och den omständigheten, att äfven prestbordets jord skall införas i de förteckningar å jordegendom, som enligt bestämmelser från senare medeltiden skola införas i kyrkans bok, missalet, tyder på att denna jord betraktades alltjämt såsom sockenkyrkans egendom.

* * *

Bekräftas således för vårt lands del för den tid, hvarom här är fråga, den s. k. institutteorien, hafva vi likväl funnit en afvikelse, från hvad i allmänhet varit rådande i öfriga Europa och enligt kanonisk rätt, i så måtto, att åt *socken-bönderna* varit inrymd en medbestämmanderätt i viktigare ekonomiska frågor, såsom vid afhändande af prestbordets jord, för hvilken böndernas säregna ställning i vårt land, liksom för deras ställning vid sockenprests tillsättande, vi sökt finna en förklaring i det sätt, hvarpå prestgårdarne i Sverige merendels tillkommit.[1]

[1] Jfr ofvan, sid. 81.